

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), III/2 (2014), 183-250

NEFS-İ ŞAM ÖRNEĞİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN NÜFÛS VE MESLEKLERİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA (1674-1700)

Oğuzhan SAMIKIRAN*

Özet

Avârızhâne ile cizye defterlerinin, XVII. yüzyıl vergi mükelleflerinin miktarına ve tahrir sistemine ışık tutan ana kaynaklardandır. Bu çalışma 1084/1674 tarihli icmâl avârızhâne defteri, 1086/1675-1676 tarihli mufassal avârızhâne defteri, 1110-1111/1699 tarihli tenzilât tevzi defteri, 1107/1695-1696 tarihli cizye defteri ve Şam şer'iyeye sicillerine dayanılarak hazırlanmıştır. Defterlere özgü terimlerin niteliği, kapsamı, tahririn maksadı ve usûlü açıklanmıştır. Usûl ve terminoloji farklılığı ve bunun ortaya çıkardığı hususlara ve sorunlara dikkat çekilmiştir. XVII. yüzyılın demografyasına ilişkin verilen sayısal değerleri etkileyecek etmenler vurgulanarak, daha gerçekçi değerlere ulaşma yolları aranmıştır. 1086/1675-1676 tarihli mufassal avârızhâne defterinde *hâne/beytler*, *hakikî* ve *temsîlî* olmak üzere iki kategoride kaydedilmiştir. Hakikatte *havş* olarak kaydedilen, ancak temsilde *hânenin/beyrin* karşılığı olan havşlar, tahrir sisteminde *hâne-bir* 'liğinin varlığını göstermiştir. Etrafı çevrili ve her birinde farklı kişilerin/ailelerin oturduğu meskenlerin *havş* adı altında toplanarak, temsîlî *bir hâne* ile eşdeğerde kabul edilmesi *ortak temsîlî bir hâne* kavramına işaret etmektedir. Yani temsîlî bir hânenin (veya havşın) ismi altında kaydedilen meskenlerin bağlı olduğu hâne; birdir, ortaktır. Bu usûl, tahrir sisteminde *hâne-bir* veya *hâne birliği* şeklinde tarafımızca adlandırılmıştır. 1110-1111/1699 tarihli tenzilât tevzi defteri, maksat ve muhteviyât açısından diğer defterlerden farklıdır. – Nefs-i Şam'ın tahriri dikkate alınır – defter, özünde *mücmel* iken harâp hânelerin nefer nefer kaydedilmesinden dolayı kısmen *mufassal* defter kimliğine sahiptir. 1107/1695-1696 tarihli cizye defteri ise *nefer* esasına göre tahrir edilmiştir. Şehir merkezindeki mükelleflerinin eyâlet genelindeki oranı % 53,9 olduğu saptanmıştır. Sayısal verilerin katsayı kullanılarak

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay-Türkiye, E-mail: osamikiran@mku.edu.tr

nüfus değerlerine dönüştürülemeyeceği görülmüştür. Yahudilerin en fazla uğraştıkları meslekler – sırasıyla – çerçicilik, kibritçilik ve boyacılık iken; Hıristiyanlarıncı çülhâcılık başta olmak üzere ırğatçılık, demircilik, mimarlık, kuyumculuk, dokumacılık, terzilik ve ipek eğriciliğiydi.

Anahtar Kelimeleri: Şam, Mufassal ve İcmâl Avârızhâne Defteri, Cizye Defteri, Gayrimüslimler, Yahudiler ve Hıristiyanlar.

Abstract

A Study on Population and Occupations of Non-Muslims in Damascus between 1674 and 1700

Avârızhâne and Jizya registers are the main resources setting light to 17th century taxpayers' quantity and tahrîr system. This study has been prepared based upon icmâl avârızhâne register dated 1084/1674, mufassal avârızhâne register dated 1086/1675-1676, tenzilât tevzi register dated 1110-1111/1699, jizya register dated 1107/1695-1696 and some court records of Damascus. The quality and scope of terms belonging to records, and the aim and method of tahrîr system have been explained. The method and difference of terminology and the results of it have been referred. More realistic values have been tried to obtain by emphasizing elements which will affect numerical values given connected with the demography of 17th century. The *household* (hâne/ beyt) was divided into two categories in the register dated 1086/1675-1676: *realistic* and *representative*. Household was saved as *hawsh* in realistic one, and *hawsh* is synonym of household in representative one. This situation shows *unity of household*. Surrounded Residences where different people and families live are called *hawsh*. That it was considered equivalent with a *representative household* points out a *common representative household*. That is to say, a surrounded house where different people live separately are referred as a representational common household. This method has been called as *unity of household* in tahrîr system. The register dated 1110-1111/1699 is different from other ones in terms of aim and content. It is *mucmel* in fact, but is partially *mufassal* register because of the fact that ruined houses were saved according to person. The register dated 1107/1695-1696 has been surveyed according to the scope of person. The portion of taxpayers in city centers versus the overall province is 53,9 %. It has been understood that numerical datas won't be able to be turned into population values by using coefficient. While the Jews were busy with these occupations – respectively – peddling, matchselling and dyeing; Christians were busy with firstly weaving, being a laborer, forging, architecture, jewellery, weaving tailoring and silk spinning.

Keywords: Damascus, Mufassal and İcmâl Avârızhâne Register, Jizya Register, Non-Muslims, Jews and Christians.

1. Şam'ın Bölgedeki Önemine Dair

Bilindiği üzere Şam, Osmanlı öncesi dönemlerde de ticarî açıdan elverişli bir konumdaydı; *Küçük Asya* ve *Fırat* ülkeleri ile *Arabistan* ve *Mısır* arasında işleyen kervânların uğradıkları noktalardan biriydi.¹ Şam o dönemlerde kendi bölgesinde yer alan *Halep*, *Hama* ve *Humus* gibi şehirlere işlek yollarla bağlı olup “büyük bir Müslüman Pazarı”,² “bölgenin merkezi ve ülkenin en önemli çarşısı” olarak nitelendirilmekteydi.³ Osmanlı döneminde Şam'ın *Mısır*, *Halep*, *Basra*, *Beyrut*, *Sayda*, *Trablusşam* ve *Mekke-Medine*'yle olan ulaşım-taşımacılık olanaklarının elverişliliği ve şehrin dokuma kolunun kalbi olması, tâcirlerin şehir merkezinde toplanmalarını sağlamıştır. XVII. yüzyılın başlarında bedestenlerinde sırmalı ipekli kumaşların yer aldığı Şam'da işlemeli kadife, saten, tafta, damıska/damask, dibâ, kemhâ gibi çeşitli ipekli ve pamuklu dokumalar üretilmekteydi.⁴ Evliya Çelebi Şam'ın meşhûr âtlâs, hâre, dârâyî, hılâlî, kutnî, âbâ, dîkdîk ve vezirlere özgü altın ve sırma işlemeli dîkdîk gibi kumaşlar ile kadifelerinin şöhret bulduğunu kaydederek, Şam'ın “gâyet bender (ticaret yeri)” bir şehir olduğunu belirtmiştir.⁵ Tabii ki sadece dokuma kolundaki üretimle yetinilmiyordu. Ayrıca bazı ürünlerin de dış alımı gerçekleştiriliyordu. Meselâ Şam tüccârları *Hindistan*'dan gelen bez, çivit ve farklı türden mâlları satın almak amacıyla *Basra*'yla ticarî ağlar kurmuştu.⁶ Bunun yanında XVII. yüzyılda tâcirler Şam'dan *Halep*'e ipekli kumaş götürmekteydiler.⁷ Sadece çevre şehirler Şam'ın ustalığından

1 W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara 2000, s. 31. Osmanlı öncesi Şam'ın ticarî konumu ve bölgesel ticarî ilişkileri için ayrıca bkz. Heyd, **a.g.e.**, s. 184-192.

2 Heyd, **a.g.e.**, s. 184.

3 Heyd, **a.g.e.**, s. 185.

4 Hrand Der Andreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)**, İstanbul 2013, s. 176. Osmanlı öncesi Şam yine aynı şekilde dokuma alanında dikkat çekmekteydi. Heyd, **a.g.e.**, s.46.

5 Evliya Çelebi, **Seyâhatnâme**, (yay. haz. Seyit Ali Kahraman), c. V, İndeksli Tıpkıbasım, Ankara 2013, s. 106a.

6 Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, (çev. Teoman Tunçdoğdu), İstanbul 2006, s. 247.

7 Edhem Eldem-Daniel Goffman-Bruce Masters, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, (çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2012, s. 41.

yararlanmıyordu. Şam'ın dokuma kolundaki şöhreti Osmanlı ülkesinin dışına da taşmıştı. Şehirde dokunan dokumalar *Avrupa*'ya gönderilmekteydi.⁸ XVII. yüzyılın sonlarında *Fransa*'ya dış satımı yapılan mâllar arasında *Şam* bezleri dikkati çekmekteydi.⁹

İstanbul'dan kutsal topraklara doğru yol alan hac kâfilesinin¹⁰ güzergâhı üzerinde bulunan *Şam*, aynı zamanda hac kâfilelerin toplanma merkeziydi. Yıllara göre hacıların sayısı 20-60.000 arasında değişmekteydi¹¹ ki; hac kâfilelerinin erzak ve gereçlerinin karşılanması, *Suriye*'ye önemli iktisadî getiriler sağlamaktaydı.¹² Doğal olarak *Şam* da bu etkinlikten kendi payına düşeni fazlasıyla almaktaydı. Merkezî otoritenin bölgedeki iktisadî, idarî, askerî ve dinî alandaki girişimlerinin yoğunluk merkezi haline gelen *Şam*, aynı zamanda çeşitli iş kollarının etkinlik gösterdiği yerd. Bu yüzden nitelikli insan gücüne ve üretimine ihtiyaç duyulduğu, askerî-sivil gereksinimlerin karşılandığı stratejik bir birim konumuna yükselmiştir. Buna ek olarak diğer çevre şehirlere göre merkezî yetkenin gözünde *Şam*'ın ayrıcalığı şehirdeki nüfusu etkilemekteydi. Çünkü birçok sahabenin yanında dinî kimliğe sâhip kimselere ait kabirlerin *Şam*'da olduğu bilinmektedir. Zaten Osmanlılar, bu şehir için *Şam cennet-meşâm* sıfatını uygun görmüştür. Merkezin bu bakış açısı, devlet adamlarını bu şehirde toplumsal, iktisadî, idarî ve dinî alanda adımlar atmaya, toplumsal ve iktisadî dokusuna etki eden vakıf kurumlarını oluşturmaya yöneltmiştir. Böylece hem hac etkinlikleri kapsamında

8 Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, (çev. Yavuz Alagon), İstanbul 2013, s. 212.

9 Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 2009, s. 272-273.

10 Şam hac kâfilesinin önemi için bkz. Abdulkarim Rafeq, "Kâfiletü'l-Haccî'ş-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi'l-Devleti'l-'Osmâniyyeti", **Dirâsâtü Târîhiyyetü: Mecelletü 'İlmiyyetü Fashiyetü Ta'nî bi'd-Dirâsâti Havle Târîhi'l-'Arabi** [The Pilgrimage Caravan of Damascus and Its Importance in the Ottoman Empire"], **History Studies: The Seasonal Scientific Journal Concerned With The Studies on the History of Arab Studies**, no. VI, Damascus 1981, p. 5-28.

11 Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş ve Yükseliş Yılları**, (çev. Server Tanilli), İstanbul 2010, s. 457.

12 Amy Singer, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul 2008, s. 10.

gerçekleştirilen girişimler hem de vakıf düşüncesi, şehrin iktisadî ve fiziksel açıdan biçimlenmesine olanak tanımıştır. Bu, çeşitli iş kollarının yaratılması yanında nitelikli insan gücünün de işlendirmesini zorunlu kılmıştır.

Hıristiyanlar açısından da önemli bir kültür merkezi olan *Şam*¹³ ayrıca Hıristiyanlığın kitap ve öğretilerine yönelik eğitimin verildiği bir şehirdi. 1714 yılında şehirde *Katolik Mezhebi*'ne dinî hizmet veren medreselerin bulunduğu ve bu medreselerin sınıflarında 130'dan fazla öğrencinin varlığı kaydedilmiştir.¹⁴ *Şam*'ın sâhip olduğu bütün bu ayrıcalıklı durum, ticâretteki ilişkiler ağı ve kültürel yapı şehir nüfûsunu etkilemiş olmalıdır.

2. Kaynakların Tahlili ve Tenkiti

a. 14684 Numaralı ve 1084/1674 Tarihli Avârizhâne Defteri

Defterlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ilk olarak deftere özgü terminolojinin açıklanması gerekmektedir. *Avâriz* veya *avâriz-ı divâniyye*, Tanzimat'ın ilanına kadar, olağanüstü durumlarda özellikle savaş zamanında ordunun masraflarını karşılamak için emr-i âlî ile reâyânın devlete ödediği her türlü hizmet ile aynî ve nakdî yükümlülöklere verilen genel bir addır.¹⁵ Osmanlı bu yükümlölöklere dağıtım ve paylaşımı için bölgenin iktisadî durumunu, reâyânın yaşam tarzını, gayrimenkül miktarı ile zamanın şartlarını göz önünde bulundurmaya üzere¹⁶ yerleşim birimlerindeki gayrimenkül (arazi ve emlâk) tasarruf edenleri tespit ederek *avâriz-hâne tahrirleri*

13 *Bâbü'ş-Şarkî* ile *Bâb Tûmâ* arasında *Havari Hanânyâ*'nın evi bulunmaktaydı ve bu ev Hıristiyanlarca yüce bir anlamı vardı. Burada bulunan bir mağarada Hıristiyanlığın öğretileri öğretilmekteydi. Kârîn Sâdır, **Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyîn Beyne'l-Karneyni'l-Hâmîs 'Aşara ve et-Tâsi' 'Aşar [Damascus in the Texts of French Travelers between 15th and 19th Centuries]**, Beirut 2010, s. 112.

14 Sâdır, **a.g.e.**, s. 115; *Polonyalı Simeon*'un verdiği bazı bilgiler *Şam*'ın Hıristiyanlar açısından önemini belirtmektedir. Meselâ şehirde yer alan ve daha önce kilise olan *Yeşil Camii*'nin sağında bir çeşmenin yer aldığı ve *Havari Pavlus*'un burada vaftiz edildiğine inanılmaktaydı. Der Andreasyan, **a.g.e.**, s. 176.

15 Ömer Lütfi Barkan, "Avâriz", **İA**, c. II (1993), İstanbul 1993, s. 13.

16 Barkan, "Avâriz", s. 14-15.

yapmaktaydı.¹⁷ Mülk (emlâk, arazi) sâhipliği¹⁸ veya emlâk mutasarrıflığı¹⁹ reâyâyı tekâlif-i örfiye ve avâız-ı divâniyye mükellefi yapmakla birlikte, “şehirde geçimini sağlayan devamlı bir işe sâhip bir kimse” olması da reâyâyı bu vergi grubuna dâhil etmiştir.²⁰

Bu tahrîrlerden biri olan 14684 numaralı defterin tahririne ne zaman başlandığı bilinmemektedir, ancak defterin sonunda yer alan 13 Zi'l-ka'de 1084/19 Şubat 1674 tarihi²¹ tahririn bitirildiği vakte işaret etmektedir. Defterin baş tarafına kaydedilen *defter-i 'avâız-ı mahallât-ı nefis-i Şam-ı Şerîf ve kazâ'-ı mezkûrîn ber-mûceb-i defter-i hazîne-i 'âmire* şeklindeki cümle, tahririn kapsadığı alana atıfta bulunmaktadır.²² Defter; *Kazâ-ı Şam, Kazâ-ı Ba'İbek, Kazâ-ı Karâlar, Kazâ-ı Leccûn, Kazâ-ı Nablus* ile *Kazâ-ı Gazze ve Remle ve Mecdel tâbi-i Kudüs-ü Şerîf* gibi toplam altı kazânın

17 Feridun M. Emecen, “Kayacık Kazâsının Avâız Defteri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. XII (1981-1982), Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, s. 159.

18 Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559)**, c. II, Ankara 1999, s. 185-186.

19 Daha sonraki ele alınacak 1977 numaralı defterde emlâkı sadece tasarruf hakkına sâhip olanlar, o emlâkı o vakit elinde bulunduran kişidir ve bu kişilerin durumu defterde *beyt fûlan 'der-yed-i' fûlan* veya *beyt fûlan 'sâkin' fûlan* veyahut *müste'cir* kavramıyla tanımlanmaktadır. Yani mufassal avâızhâne defterlerinde nefer nefer isimleri kaydedilenler, daima gayrimenkûl sâhibi olanlara işaret etmemektedir. Tabi bunu her zaman tespit etmek zordur, bu tespit bazen ikinci bir defterin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Meselâ 1977 numaralı defterde Kaymeriyye Mahallesi'ne tâbi Sâhatü Telle'tü'l-Havârine Sokağı'nda *beyt İbrahim ibn Corlos zimmî* olarak kayıtlı ve üzerinde *merhameten* şerhi yer alan âlâ statüsündeki hâne ile üzerinde aynı şekilde *merhameten* şerhi bulunan ve hemen solunda kayıtlı *beyt Hannâ ibn Cercis zimmî* adlı âlâ hâneye ilişkin 2798 numaralı deftere *bu iki âlâ hâne hâlâ sâdât ve 'ulemâdan Seyyid Kasım ibn es-Seyyid Abdurrahim el-'Alvânî yedinde olub fakrû'l-hâl mahal-i merhamet* şeklinde şerh düşülmüştür. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)**, 1977, s. 205, (1086/1675-1676); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK)**, 2798, s. 18, (1110-1111/1699).

20 Lütü Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 71.

21 **MAD**, 14684, s. 25, (1084/1674).

22 **MAD**, 14684, s. 2, (1084/1674).

itibârî avârizhâne değerlerini ihtivâ etmektedir.²³

Bu mücmel avârizhâne defterinde nefs-i *Şam* ile kazâların tahrir usulü birbirinden farklı olduğu göze çarpmaktadır. *Nefs-i Şam*'ın tahriri yapılırken, ilk önce sokağın hâne sayısı belirtildikten sonra bu sayının toplamını veren imâr (meskûn) ve harâp hânelerin değerleri ayrı ayrı belirtilmiş, akabinde *yekûn* başlığı altında harâp hânelerin takriben % 50'si esas alınarak hesaplanan tenzil hâne (itibârî hâne değerleri düşürülmüş hâne) değeri ile tenzilât neticesinde geriye kalan hâne sayısı *el-bâki* başlığı altında kaydedilmiştir. Her bir sokak ayrı ayrı bu usûl üzere tahrir edilmiş ve mahallenin tahrir işlemi bittikten sonra tenzil hânelerin hâriç tutulduğunu gösteren *gayr-i ez-tenzîl* başlığı altında mahallenin toplam hâne sayısı -ki bu sayı tenzilden sonra geriye kalan hâne değeridir- belirtilmiştir.

Şam Kazâsı'nın nâhiyeleri ile diğer kazâ ve nâhiyelerin tahririnde ise ilk olarak nâhiyeye tâbi köylerin hâne sayıları ayrı ayrı belirtildikten sonra her bir nâhiyenin toplam hâne değeri *yekûn* başlığı altında verilmiştir. Bazen kazâyâ tâbi her bir nâhiyenin toplam hâne değeri yine *yekûn* başlığı altında aktarılırken, kazâdaki toplam hâne değeri ise *cem'ân* başlığı altında kaydedilmiştir. Bazen de kazalara tâbi köy ve nâhiyeler belirtilmeden doğrudan hâne sayıları kaydedilmiştir. Defterin en sonunda ise *cem'ân hâne* başlığı altında tahrir neticesinde tüm idarî birimlerdeki toplam avârizhâne sayısı aktarılarak bu toplam değer nefs-i *Şam*'a ait olan *mahallât-ı Şam-ı Şerîf*, geriye kalan diğer hâne değerleri ise *hânehâ-yı sâ'ire* başlığı altında kayda geçirilmiştir.

Nefs-i *Şam*'ın *harâp*, *imâr* ve *tenzîl* hâneleri sokak sokak kaydedilirken kazâlar, nâhiyeler ve köylerin tahririnde harâp, imâr ve tenzîl hânelerin kaydı ihmal edilmiştir. Bu ihmalkârlık, tenzilâtın sadece *Şam*'ın şehir merkezine münhasır olduğunu mu, yoksa gerçekten diğer idarî birimler için de tenzilât kararı alınmasına rağmen kaydedilme gereği hissedilmediğini mi gösteriyor? Osmanlı eyâletlerindeki ordunun ve ümerânın iktisadî kaynaklarındaki hububâtın önemi göz önünde bulundurulursa²⁴ kırsal kesime neden ihtiyaç duyulduğunu ve doğal olarak bu tenzilâtın, kırsal kesimi de neden kapsadığı

23 MAD, 14684, s. 2-25, (1084/1674).

24 Güçer, a.g.e., s. 60-66.

sorusuna cevap olabilir. Buna ek olarak şunu da hemen ifade etmek gerekir ki nefis-i Şam'a ilişkin böyle bir kayıt usûlünü ihtiva eden bu defterden sonra 1977 Numaralı Mufassal Nefs-i Şam Avârizhâne Defteri'nin -ileride 1977 numaralı deftere ilişkin açıklamalar yapılacaktır- düzenlenmiş olması oldukça düşündürücüdür. 14684 numaralı defterdeki nefis-i Şam'ın tahririni içeren kısım, kesin olmamakla birlikte, mufassal avârizhâne defterine esas teşkil etmesi maksadıyla hazırlanmış da olabilir.

14684 numaralı defterde *müslümânân* ve *zimmîyân* başlığı altında dinî toplulukların tasnifine yer verilmemiştir. Yani *Nasârâ* ve *Bâb-ı Şarkî* mahallelerindeki gayrimüslimlerin avârizhâne sayıları bilinmemektedir. Bu durum, Yahûdî mahalleler için de geçerlidir. Ancak *Karâyîn Yahûdî Mahallesi*'nde başka bir dinî topluluğun sâkin olmadığı -ki diğer defterler bunu teyit etmektedir- düşünülürse, sadece Karâyîn Yahûdîlerinin avârizhâne sayısı tespit edilebilir. Bu yüzden 14684 numaralı defterin, dinî topluluklara yönelik nüfus araştırmaları için uygun olmadığı anlaşılıyor. Ayrıca 1977 numaralı defterle karşılaştırıldığı zaman, 14684 numaralı defterde şehir merkezindeki idarî ünitelerin tahririnin de ihmaliyle karşılaşılabacaktır. Meselâ 14684 numaralı defterde *Kubeybât Mahallesi*'ne tâbi altı sokak kayıtlıyken, 1977 numaralı defterde sokak sayısının yirmi dokuz olduğu görülecektir. Bu farklılığın sebebi defterlerin mücmel/mufassal nitelikte olmasından kaynaklanabilir. Mücmel defterin sebep olduğu bu eksiklik, şehirdeki sokak isimleri üzerine gerçekleştirilecek toponomi çalışmalarını da olumsuz etkileyebilir.

b. 1977 Numaralı ve 1086/1675-1676 Tarihli Avârizhâne Defteri

1086/1675-1676 tarihli ve 1977 Numaralı Şam Mufassal Avârizhâne Defteri'nde²⁵ her mahallenin tahriri yapılırken ilk önce sokaklardaki reâyâ

---

25 Bu defter Halil Sahillioğlu tarafından yayınlanmıştır. Halil Sahillioğlu, **Şam Şehrinin XVII. Asırda Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1977 Numaralı 'Avârizhâne Defteri'ne Göre)**, İstanbul 2005.

hâneler, daha sonra reâyâ sınıfından olmayanlar (askerî,²⁶ evkâf, ulemâ ve sâdât) ile boş arsalar, sâhipsiz hâneler, harâp hâneler ve boş (hâlî) hâneler ayrı ayrı kaydedilmiştir. Yekûn kısmında ise her bir sokağın toplam hâne sayısı verilmiştir.

Defterdeki kayıtlardan *beyt* ve *hâne*²⁷ kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Defter, *beyt/hâne* esaslı üzere tahrîr edilse bile bu hânelerden her biri *nefer* olarak da kabul edilmiştir. Nitekim *Kefere Mahallesi*'nde *Mesbekü'l-Berrânî Sokağı*'nda "*Beyt-i İbrahim bin Ni 'metullah Tabîb*" olarak kaydedilen zımmî hâne, yekûn kısmında "*tabîb neferan 1*" şeklinde de kaydedilmiştir.²⁸

Defterde kullanılan *beyt/hâne* kavramları özel ve genel olmak üzere iki farklı anlam üzerine oturtulmuştur. *Beyt* kavramı özel anlamda insanların ikâmetine özgü toplumsal amaçlı yapıları yani *ev*leri karşılamaktadır.²⁹ *Gerçek*

26 Askerî birlik mensûpları (yeniçeri, bölükbaşı, yayabaşı, odabaşı, sipahî, kuloğlu/veled-i kul, hısârî vs.) ve bunların aile efrâdı, birliklerden emekli olanlar (müttekâid); müderris, imâm, müezzin, vakıf vazîfeliler; berât-ı şerîf ile görevlendirilmiş memûrlar; üzerlerinde vergi mükellifliği kaldırılarak padişahlar tarafından ellerine '*muâfiyetnâme*' verilenler; hizmetleri karşılığında vergiden muâf tutulan tuzcu, ortakçı ve madenci gibi gruplar da '*askerî*' olarak tanımlanmaktadır. Ömer Lütfü Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", **Belgeler**, c. III/5-6 (1966), Ankara 1966, s. 4. Askerî sınıfın tanımı için ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı**, Ankara 1988, s. 123.

27 Hâne deyimini hakkında bkz. Nejat Göyünç, "'Hâne' Deyimi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32 (1979), İstanbul 1979, s. 331-348.

28 **MAD**, 1977, s. 287 (1086/1675-1676).

29 Tahminî nüfus değerlerinin tespitinde ve bahsinde bu hâneler/beytler için *ev* kavramı kullanılacaktır. Ancak icmâl defterlerdeki "*avârizhâne, tek ailenin oturduğu bir menzil (ev) anlamına gelmeyip, emlâkı bulunan, arazi tasarruf eden kişilerden belirli bir nisbete göre tanzim edilmiş, bekâr ve evli, belli bir erkekler grubunu ifade eden, sayısı beldeden beldeye değişen, hakikî bir hâne (ev) olmayıp itibarî bir hâne, yani gurubu ifade etmektedir*". Rifat Özdemir, "Avâriz ve Gerçek-hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", **X. Türk Tarih Kongresi Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. IV (1993), Ankara 1993, s. 1584. Özdemir'in bu çalışması icmâl defterlerdeki sayısal verilerini, tahminî nüfus değerlerine dönüştürme hususuna kaynak teşkil edecek niteliktedir.

*hâne*ye tekabül eden bu kavram bazen *bir gurubu*, *bazen de bir ailenin efrâdını/ veya bunlarla birlikte mülk ortakları ile tâbilerini* kapsayabilmektedir.³⁰ Bu kavram *Kâmûs*'ta “*ev, hâne, dâr, menzil*,³¹ *konak ve mesken*” anlamlarına gelmektedir.³² Genel anlamda ise *beyt* kavramı sadece *temsili* veya *simgesel* bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü defterin birçok sayfasında görüldüğü üzere bu kavram işlevsel olarak değişik ereklerle göre çatılandırılmış yapıları da simgelemektedir. Örneğin *tabaka, oda, hân, kârhâne, fırın, değirmen, ma'asıra, mahzen, dükkân, dolâb-ı harîr, boyahâne, bâyeke, ânbar, zâviye, tekye/tekke* ve *ahır* gibi toplumsal, iktisadî ve dinî yapıların genel adı olarak *beyt* kavramı kullanılmıştır.

Avârız-hâne ve cizye defterinin içerdiği sayısal verilerin değerlendirilmesi, yorumlanması ve istatistiksel olarak kullanılmasındaki güvenilirlik sorunu henüz aşılamamıştır.³³ Hatta denilebilir ki 1977 numaralı defterin doğası, bu güvenilirliği zaten ortadan kaldırmaktadır. Çünkü her şeyden önce bu defter, vergi yükümlüsü bekâr (mücerred) re'âyânın varlığını tanımlayan herhangi bir kaydı terminolojisinde barındırmamaktadır. Avârız ve cizye defterlerindeki veriler kullanılırken, sayımların yapıma gerekçeleri ile defterlerin kapsadığı alanın özel koşulları gözden kaçırılmamalıdır.³⁴ Bundan dolayıdır ki 1977 numaralı defterdeki verilerin, tahminî nüfus değerlerini saptamada kullanılabilmesi için ilk olarak değerlerdeki yanlış payını azaltacak hususların açıklanması gerekmektedir. Bu hususlar ise şu şekilde sıralanabilir:

1977 numaralı defterin başlıca sorunu, vergi yükümlüsü olan re'âyânın medenî durumuna ilişkin (bekâr-evli) herhangi bir kaydı içermemesidir. Bu noktada 1292 numaralı cizye defteriyle aynı kaderi paylaşmaktadır. Bu yüzden ileri sürülecek

30 **MAD**, 1977, s. 7, 9, 13, 14, 15, 66, 75, 80, 104, 134, 143, 164, 166 (1086/1675-1676).

31 *Meydân Mahallesi*'ne bağlı *et-Tâli'ü'l-Cedîd Sokağı*'nda *beyt menzil bâb 2 bilâ-sâhib* biçiminde belirtilen hâne örnek olarak verilebilir. **MAD**, 1977, s. 37 (1086/1675-1676).

32 Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1999, s. 328.

33 Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, (der. Prof. Halil İnalçık-Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 43.

34 Özel, **a.g.m.**, s. 41.

tahminî nüfus değerleri bu süreğen sorunla birlikte yaşamaya devam edecektir. Bu husus, tapu tahrîr defterlerini bu defterden ayıran en önemli noktalardan biridir.

Vergi mükellefi olan kişinin mülkiyetinde bulunan bir gayrimenkûl *bervech-i iştirâk* usûlüyle tasarruf edilmekteydi. Bu durumda “*I hâne*” veya “*I nefer*” olarak değerlendirilen *mülkiyetin sâhibi/mutasarrıfı* birden fazla olacaktır; “*I hâne*”nin birden fazla sâhibi/mutasarrıfı olması demek, aile birey ortalaması saptanırken “*I hâne*” için birden fazla aileyi göz önünde bulundurmak demektir. Yani aile birey ortalaması tayin edilirken sadece bir ailenin değil, mülkiyetin diğer ortaklarının (şürekâ) aile birey ortalamalarının da göz önünde bulundurulması gerekecektir. Ancak şöyle bir durumu da göz önünde bulundurmak gerekir ki; bir hânenin mülkiyet sâhipleri farklı iki ailenin mensûpları olsa da kullanım hakkına sâhip kişi, bu kişilerden sadece biri olabilir. Bu karışıklığı gidermek şimdilik pek mümkün görünmüyor.

Bir kişinin mülkiyetinde birden fazla gayrimenkûlün varlığına ilişkin hâne kayıtlarına sıklıkla rastlanılmaktadır.³⁵ Bu gibi kayıtlar 1 neferin/veya ortaklarıyla birlikte, birden fazla hânenin mülkiyetini elinde bulundurduğuna işâret etmektedir. Bu tür hânelerde ya ismi geçen mülkiyet sâhibinin veya ortaklarının aile üyeleri³⁶ veyahut bunlara tâbi olanlar ikâmet

35 Örneğin bir sokakta *beyt Mehmed ibn Mehmed et-Tavîl* kaydının hemen akabinde *beyt def'a Mehmed el-mezbûr*; *beyt eş-Şeyh İbrahim Şeyh Ebu Bekir es-Sa'dî ma' şürekâ* kaydından hemen sonra *beyt def'a el-mezbûrîn* ve *beyt def'a el-mezbûrîn ma' şürekâ*; *beyt Ali Bey Sipâhî ve şürekâ* kaydından sonra *beyt def'a Ali Bey el-mezbûr*; *beyt Sadık Bölükbaşı Nâşifzâde* kaydından sonra *beyt def'a Sadık Bölükbaşı el-mezbûr*; *beyt def'a Sadık Bölükbaşı el-mezbûr* ve *beyt def'a Sadık el-mezbûr ve şürekâ*; *beyt Pavlus bin Musa ve şürekâ* kaydından sonra *beyt def'a Pavlus bin Musa ve şürekâ*; *beyt Rûmiyye bint İsa* kaydından sonra *beyt def'a Rûmiyye bint İsa* gibi kayıtlara sıklıkla rastlanılmaktadır.

36 Mühimme defterinde rastlanılan 1089/1679 yılına ait bir hüküm bu durum misâl niteliktedir. ...*nâm zummîler nâm karyede babaları Yorgî nâm zimmî ile bir yerde sâkinler olup babaları mezbûr mutasarrıf olduğu emlâk ve ârazinin 'avâriz ve sâ'ir teklifini virub bunların tasarruflarında emlâk ve ârazileri yoğiken karye âhâlisi bunlardan dahi başka teklif talep idub...* Yani emlâk ve arazinin vergisi, mülkiyet sâhibi olup muhtemelen avârizhânesinde ismi kayıtlı bulunan babaları tarafından ödenmiştir. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (MD)**, 96, s. 64, h. 330 (Evâsıt-ı Câ 1089/1-10 Temmuz 1678); Güçer, a.g.e., s. 71.

etmekteydi.³⁷

Bazı hâneler ise *havş*³⁸ olarak tanımlanmıştır. *Havş* terkiâtına sâhip hâneler fiziksel olarak daha geniş alanı ve birden fazla meskeni kapsadığı için bu gibi hânelerde yaşayan insan sayısının bir ailenin normal birey ortalamasının çok üzerinde olduğu saptanmıştır.³⁹ Ne yazık ki bu meskenlerde yaşayan kişi sayısı konusunda bir tahmîn yürütmek zordur. Ancak tahminî nüfus değerlerinin ileri sürülebilmesi için bu *hâvş*ların nüfus değerlerine olan etkisi diğer normal hânelerin etkisinden farklı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yüzden tahminî nüfus hesaplanırken, *havş* olarak kaydedilen hânelerin birey ortalamaları normal ortalamanın iki katı olabileceği göz önünde tutulmuştur. Defterin ayrıntılı bir şekilde tekrar taranması neticesinde defterde kayıtlı toplam – müslim ve gayrimüslim dâhil olmak üzere – 190 hânenin *havş* olarak kaydedildiği saptanmıştır.⁴⁰ Bunlardan 2’si *bilâ-sâhib harâb*, 2’si *ârd-ı hâlî* (boş arsa) *bilâ-sâhib*, 1’i *harâb* ve 1’i ise *bilâ-sâhib harâb küllî* olarak kaydedilmiştir. Mesken olarak kullanılmadığı düşünülen bu 6 hâne – ki bu hâneler müslim hânelerdir – tahminî nüfus değerlendirmelerinin

37 Avârızhâne defterindeki bir mülkün tasarruf şekline örnek teşkil edecek kayıtlara mühimme defterlerinde de rastlamak mümkündür. Mesela hâssa bostâncılarından Mehmed’in *mülkü menzili üzerinde ‘sâkin’ olan hizmetkârlarından* haksız yere tekâlif talep edildiği belirtilmektedir. **MD**, 96, s. 67, h. 343 (Evâsıt-ı Cemâziye’l-evvel 1089/1-10 Temmuz 1678).

38 *A. Abdel Nour*’a göre *havş*, etrafını birçok evin çevrelediği büyük açık bir avlu olup bu avlu, ev sâkinlerinin ortaklaşa tasarruf ettikleri bir mekândır. Andre Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 1995, s. 231.

39 *Havş*ların fiziksel yapısından dolayı barındırdığı insan sayısının tahminî nüfus değerlerine olan etkisi için bkz. Oğuzhan Samıkıran, “Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi**, Elazığ 2013, s. 170-172.

40 **MAD**, 1977, s. 7, 8, 9, 11, 12, 13, 17, 18, 22, 26, 27, 29, 31, 43, 44, 47, 48, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 80, 82, 83, 88, 98, 99, 100, 104, 105, 108, 115, 116, 117, 127, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 145, 150, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 181, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 211, 216, 218, 222, 223, 239, 240, 248, 279, 281, 282, 286, 287, 288, 293, 294, 295, 296, 299, 300, 301 (1086/1675-1676).

dışında bırakılmıştır. Bu yüzden sadece 184 hânenin aile birey sayısı normal katsayının iki katı olarak kabul edilmiştir. *Havş* olarak tanımlanan toplam 190 hânenin 19'u *Kefere Mahallesi* 'nde olup bunlardan 12'si müslim hâne, 7'si ise gayrimüslim hânedir.⁴¹ Ayrıca *Bâb-ı Şarkî Mahallesi* 'nde de 2'si müslim hâne olmak üzere toplam 3 hâne *havş* olarak kaydedilmiştir. Buna göre defterde toplam 176 müslim hâne ve 8 Hıristiyan hâne *havş* olarak kayıtlıdır. Hakikatte "*havş*" olarak kaydedilen ve temsilî olarak "*hâne*"nin karşılığı olan *havşlar*, Osmanlı tahrir sisteminde "*hâne-bir*"liğinin varlığına işaret etmektedir. Çitlerle veya taşlarla daha genel anlamda duvarlarla çevrilmiş meskenlerden her birinin farklı aileler/kişiler tarafından tasarruf edilmesi ve bütün bu meskenlerin *havş* adı altında toplanıp temsilî "*bir hâne*" ile eşdeğerde kabul edilmesi "*ortak temsilî bir hâne kavramı*"nı göstermektedir. Yani temsilî bir hânenin veya *havş*ın şemsiyesi altında kaydedilen meskenlerin tâbi olduğu hâne; birdir, ortaktır. Bu kayıt usûlü Osmanlı tahrir sistemi içerisinde "*hâne-bir*" veya "*hâne birliği*" şeklinde tanımlanabilir.

Defterde tahminî nüfus hesaplamalarını etkileyebileceği düşünülen bir diğer husus yeniçerilerin durumudur. *Şam*'da 976/1568 yılında 1000 yeniçeri,⁴² XVII. yüzyılın ikinci yarısında (1061/1651) ise 1600 kapıkulu yeniçerisi bulunmaktaydı.⁴³ Daha sonra *Köprülü Mehmet Paşa*'nın tedbiri üzerine *Şam*'ın iç kalesine İstanbul'dan üç oda yeniçerinin sevk edildiği ve bunların yamaklarıyla birlikte 2000 asker olduğu *Evliya Çelebi* tarafından belirtilmiştir.⁴⁴ Bunlar, *Dergâh-ı 'Âlî* yeniçerileriydi. Öyle görünüyor ki gönderilen bu

41 *Havş* olarak tanımlanan hânelerin *Kefere Mahallesi* 'ndeki dağılımları şöyledir: *Kalkâsiyye* ve *el-Mevârîne* sokaklarında 1'er müslim hâne ve *Karâvine* 'de ise 1 gayrimüslim hâne *havş* olarak kaydedilmiştir. *Zeytünü'l-Berrâni* 'de 1 müslim ve 1 gayrimüslim hâne; *Telle-i Lütfullah* 'ta 1 müslim ve 1 gayrimüslim hâne; *el-Tyâre* 'de 1 gayrimüslim hâne; *Kâbü'l-Cuvvâni* 'de 1 gayrimüslim hâne; *Hâric-i Bâb-ı Şarkî* 'de 4 müslim ve 2 gayrimüslim hâne; *Hanâniye* 'de 2 müslim hâne; *el-Kasaba* 'da ise 2 müslim hâne *havş* olarak kayda geçirilmiştir.

42 MD, 7, s. 952/h. 2621 (25 Cemâziye'l-âhir 976/15 Aralık 1568).

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı**, Ankara 1988, s. 329.

44 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, c. V, s. 101b-102a. Raymond, 1659 yılından sonra yüzlerce askerin şehre sevk edildiğini belirtmiştir. Raymond, a.g.e., s. 42.

yenicheriler Şam ve çevresindeki kalelere dağıtılmıştı. Çünkü 1977 numaralı defterde yeniçeri, bölükbaşı, hisârî/hisâr eri, sipâhî, veled-i kul ve kuloğlu gibi askerî birlik mensûplarından oluşan 1068 nefer kayıtlıydı. Bu sayı şehirdeki gayrimenkûlleri tasarruf eden askerî birliklerin mensûplarını göstermektedir, yani bunlar kışla dışına çıkmış askerlerdi. Bunların evli olmaları muhtemeldir. Uzunçarşılı'nın belirttiği üzere ocağın kuruluşundan XVI. yüzyılın ilk on yılına kadar yeniçeri neferleri bekârdı. Bir yeniçerinin evlenebilmesi için bölükbaşı, yayabaşı veya ocak zâbiti olması gerekiyordu. Daha sonra bu evlilik için yeniçerinin yaşlı olması ve padişahın onayı şartı getirilmiştir. Bu onaya rağmen evlenen bir yeniçeri bölükbaşılığına ve yayabaşılığına yükseleliyordu. Çünkü bu odabaşılar, sürekli kışlalarda oturacak olan bekârlar arasından seçiliyordu. Zamanla evlilik yolu genişleyince evlilerden de odabaşı tayin edilmiştir.⁴⁵ Evli yeniçerilerin kendi evlerinde oturmalarına izin verilmesiyle yeniçeriler kışla dışına taşmaya başladı. İlk zamanlarda bu tür yeniçerilerin sayısı az olduğu için herhangi bir sakınca görülmemiştir.⁴⁶ Ancak XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Şam sokaklarında bölükbaşı, yayabaşı, odabaşı, yeniçeri, sipahi, hisârî/hisâr eri, cebeci, cavuş, kethudâ, toğancı, veled-i kul/kuloğlu gibi askerî birlik mensûplarına ait hânelere sıklıkla rastlanılmıştır.⁴⁷

Yukarıda bahsedildiği gibi birinci sorun, avârizhâne defterinde işâret edilen askerlerin (1068 asker) Dergâh-ı 'Âlî yeniçerileri mi yoksa yerli yeniçeriler mi

45 Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları I**, s. 306.

46 Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları I**, s. 307.

47 1086/1675-1676 yılına ait defterde kayıtlı askerî birlik mensûpları ve bunlara ait hânelerin şehirdeki dağılımları şöyledir: *Kubeybât Mahallesi*'nde 104 yeniçeri, 3 bölükbaşı, 28 hisârî, 11 sipâhî, 16 veled-i kul, 4 kuloğlu; *Meydân Mahallesi*'nde 88 yeniçeri, 3 kuloğlu, 16 sipâhî, 21 veled-i kul, 23 hisârî; *Bâbü'l-Musallâ*'da 53 yeniçeri, 7 veled-i kul, 21 sipâhî, 2 hisârî; *Bâbü's-Serice*'de 237 yeniçeri, 50 veled-i kul, 102 sipâhî, 48 hisârî, 1 kuloğlu; *Şâgürü'l-Berrâni*'de 16 yeniçeri, 11 sipâhî, 6 veled-i kul, 6 hisârî; *Harâb Mahallesi*'nde 21 yeniçeri, 13 sipâhî, 1 hisârî, 1 veled-i kul; *Kaymeriyye Mahallesi*'nde 18 yeniçeri, 5 sipâhî, 7 hisârî, 4 veled-i kul; *Nureddin eş-Şehîd Mahallesi*'nde 31 yeniçeri, 12 hisârî, 4 veled-i kul, 9 sipâhî; *Bâbü'l-Câbiyye Mahallesi*'nde 20 yeniçeri, 8 veled-i kul, 11 sipâhî, 1 hisârî, 2 kuloğlu; *Sâlihyye-i Şam Mahallesi*'nde 2 yeniçeri, 2 sipâhî, 1 hisârî; *Kefere Mahallesi*'nde 10 yeniçeri, 3 veled-i kul, 1 kuloğlu, 1 sipâhî, 1 hisârî; *Bâbü'ş-Şarkî Mahallesi*'nde 2 yeniçeri.

olduğunun bilinmemesidir. İkinci sorun ise İstanbul'dan gelen yeniçerilerin *Şam*'a aile efrâdıyla birlikte gelip gelmedikleri mes'elesidir. Kaldı ki yüzde kaçının bekar/evli olduğu da bilinmemektedir. Buna ek olarak *Harâb Mahallesi*'nde *beyt-i Mihail zimmî ser-Tobcıyân-ı Bağdad* olarak kaydedilen bir hâneye rastlanılmıştır.⁴⁸ Ocağa asker alımındaki usûlsüzlükler de göz önünde bulundurularak o zaman şu soru yöneltilebilir: *Şam*'ın askerî birlikleri içinde zimmî asıllı olanlar var mıydı, eğer var ise oranı neydi? Ne yazık ki bu soru şimdilik cevapsız kalmaktadır.

Defterde kayıtlı *dükkân, kârhâne, boyahâne, mahzen, dolab-ı harîr, ma'assıra, ânbâr, fırın, değirmen, ahır* ve *bâyeke* olarak kullanılan/veya bu yapıları temsil eden hâneler iktisadî maksatlı hâneler niteliğindedir. Bu türden toplam 110 hâne kayıtlı olup⁴⁹ 98'i Müslümanlara, 11'i Hıristiyanlara⁵⁰ aittir. Bunlara ek olarak 1 boyahâne ise *Yahûdiyân-ı Efrenç ve Müsta'rib Mahallesi*'nde kayıtlıdır.⁵¹ Bu hâneler, insanların ikâmetine özgü olmadıkları için tahminî nüfus hesaplamalarının dışında tutulmuşlardır.

Bazı hâneler *harâb, bilâ-sâkin, küllî harâb, bilâ-sâhib harâb, hâlî* ve *ard-ı hâlî* (boş yer) olarak kaydedilmiştir. Bu tür hânelerin, insan yerleşimine uygun olmadığı veya terk edildiği kabul edildiğinden dolayı tahminî nüfus hesaplamalarına eklenmemiştir. Yani tahminî nüfus hesaplanmadan önce bu tür hâneler toplam hâne sayısından düşürülmüştür. Defterde bu şekilde kayıtlı toplam 392 hâne saptanmıştır. Buna ek olarak bazen hâneler, harâp olsa da insanlar tarafından meskûn olduğu görülmüştür. Bu yüzden bu tür hâneler nüfus hesaplamalarına katılmamıştır.⁵²

48 **MAD**, 1977, s. 196 (1086/1675-1676).

49 **MAD**, 1977, s. 12, 31, 32, 35, 37, 62, 64, 69, 71, 74, 75, 76, 85, 87, 91, 92, 93, 100, 106, 107, 111, 146, 151, 153, 155, 166, 167, 171, 172, 173, 182, 193, 197, 202, 203, 204, 205, 209, 211, 212, 218, 220, 240, 246, 248, 250, 252, 253, 278, 283, 285, 287, 288, 293, 296, 298, 304, 306 (1086/1675-1676).

50 *Kilîsâ*'da 1 kârhâne-i harîr; *Lütfullah*'ta 1 boyahâne; *Mâhir*'de 1 kârhâne-i harîr; *Fıstık*'ta 1 boyahâne, 1 kârhâne-i harîr ve 1 kârhâne-i tâs; *el-Mevârîne*'de 1 kârhâne-i harîr'de; *Mesbekü'l-Berrâni*'de 1 dükkân-ı harîr; *Zeytünü'l-Cıvânî*'de 1 kârhâne-i harîr ve 1 boyahâne; *Ca'ber*'de 1 kârhâne-i harîr defterde hâne/beyt olarak kaydedilmiştir.

51 **MAD**, 1977, s. 306 (1086/1675-1676).

52 Samıkıran, **a.g.t.**, s. 169-170.

Dinî toplulukların meskeni olarak gösterilen hânelerden ve buralarda sâkin olanların sayısal belirsizliğinden de bahsetmek gerekir. Örneğin *Kubeybât Mahallesi*'nde *Şâri* '-i *Kayser Sokağı* 'nda *beyt-i zâviye-i Kayser* biçiminde kaydedilmiş bir hâne ile *Kabr-i 'Âtike Seyyide Mahallesi* 'nde *beyt-i tekve-yi Nisvân* olarak belirtilen hâne dinî bir topluluğun (Müslümanların) meskenidir. Ayrıca *Kefere Mahallesi* 'ne bağlı *Mâhir Sokağı* 'nda zımmîyân başlığı altında *beyt oda-yı ruhân-ı Sîdnâyâ*⁵³ olarak kaydedilen *reâyâ hâne* de bu tür hâneler sınıfına girmektedir. Defterdeki bu kayıt, Hıristiyan din adamlarının da avâriz mükellefi olduğunu göstermektedir. Fakat 1691'den sonra bütün rahipler vergi mükellefi sayılmasına rağmen,⁵⁴ 1292 numaralı defterdeki isimler arasında ne Hıristiyan ne de Yahûdî din adamlarına dair kayıtlara rastlanılmaması, bunların cizye yükümlüsü olmadığını akla getirirse de bu hususta kesin bir beyanda bulunmak hatalı olur. Bu durumda cizye defterindeki din adamları ve bunlara tâbi olan zümrelere ilişkin veriler karanlıkta kalmaktadır.

Deftere kaydedilip yekûn kısmında hesaba katılmayan ticarî amaca yönelik bazı hânelerin – nicelik olarak önemli bir yekûn oluşturmasa da – farkında olmak defterin içerik oluşumunu tanımak açısından önemlidir. Örneğin *Şâgûrû'l-Berrânî Mahallesi* 'nde *Zâviyetü'l-Magâribe Vakfı* 'na ait olan *ânbâr-ı kerâste der-yed-i Mehmed bin Mehmed Kuloğlu*⁵⁵ adındaki hâne deftere kaydedilmiş, ancak yekûn kısmında toplam hâne sayısına eklenmemiştir. Oysaki defterde kayıtlı olan diğer ânbârlar yekûn kısmında toplama katılmıştır.⁵⁶

- Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bazı mahallelerdeki gayrimüslimler için *zımmîyân* şeklinde ayrı bir tasnif yapılmamıştır. Bunların sayıları fazla olmamakla birlikte tamamı Müslim olarak gösterilmiştir (bkz. Tablo-2). Defterdeki bu tür ayrıntılar fark edilmediği takdirde nüfus hesaplamalarındaki yanlışların artacağı muhakkaktır.

- Ayrıca defterde Türkmânân tâifelerine ilişkin herhangi bir kayıt yer

53 MAD, 1977, s. 6, 80, 284 (1086/1675-1676).

54 Halil İnalçık, "Cizye", *DİA*, c. VIII (1993), İstanbul 1993, s. 46.

55 MAD, 1977, s. 173 (1086/1675-1676).

56 MAD, 1977, s. 100 (1086/1675-1676).

almamaktadır. Oysaki diğer iki defterde bu tâifeler kayıtlıdır. 14684 numaralı defterde 80 hâne,⁵⁷ 2798 numaralı defterde ise 55 hâne⁵⁸ olarak belirtilmişlerdir.

Avârız-hânelerin tahrîri, bunların yenilenmesi (tahrîr-i cedîd) ve üzerindeki işlemler (tenzîl, ref', fûrû-nihâde gibi) fermân ve şahsî arz u hâl gereğince gerçekleştirilmekteydi. 1977 numaralı defter 1087/1676, 1088/1677, 1088/1678, 1092/1681, 1093/1682, 1094/1683, 1096/1685, 1104/1693, 1105/1694, 1106/1695, 1111/1700, 1112/1700, 1118/1706 yıllarında birçok kez işleme uğramıştır.⁵⁹ En fazla işleme tâbi tutulduğu yıl 1111/1700 olduğu tespit edilmiştir. 1977 numaralı defter üzerindeki muâmelâtın esasını oluşturan defterlerden biri 2798 numaralı tenzîlât tevzi defteridir.

c. 2798 Numaralı ve 1110-1111/1699 Tarihli Tenzilât Tevzi Defteri

Şam Kazası 'na ait bu defter, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* 'nde *Kamil Kepeci Tasnifi* 'nde (KK.d) bulunan defterler arasında olup 2798 numarada kayıtlıdır. Birinci ve ikinci sayfada yer alan kayıtlardan, defterin tahririne Ramazan 1110/Mart 1699 tarihinde başladığı, evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1111/4-13 Kasım 1699 tarihinde⁶⁰ tamamlandığı anlaşılmaktadır. Defterdeki nefsi-*Şam* 'ın tahriri bitirildikten sonra, *Dımaşkû 'ş-Şam Kâdısı Ataullah Efendi* 'nin

57 *Zülkar Türkmenleri* 12, *Kızık Türkmenleri* 23 ve *Karakoyunlu Türkmenleri* ise 45 hâne olarak verilmiştir. Ancak bu hânelerden ne kadarı harâp olduğu ne kadarı tenzîlâta tâbi tutulduğu bilinmemektedir.

58 *Zülkar Türkmenlerinin* 10 hânesinden 1'i inâma müstehakk; *Kızık Türkmenlerinin* 18 hânesinden 2'si inâma müstehakk; *Karakoyunlu Türkmenlerinin* 27 hânesinden 18'i inâma müstehakk (geriye kalan 9 hâne için *tenzîl ve in'âm ki himâyet-i fakîr ve za'ifü'l-hâl* olarak tanımlanmıştır) olduğu kaydedilmiştir.

59 Defterin işlem gördüğü tarihler: 6 Rebî'ü'l-evvel 1087/19 Mayıs 1676, 28 Cemâziye'l-evvel 1088/29 Temmuz 1677, 21 Zi'l-hicce 1088/14 Şubat 1678, 26 Muharrem 1092/15 Şubat 1681, 2 Cemâziye'l-âhîr 1092/19 Haziran 1681, 17 Muharrem 1093/26 Ocak 1682, 25 Cemâziye'l-âhîr 1093/1 Temmuz 1682, 10 Muharrem 1094/ 9 Ocak 1683, Gurre-i Rebî'ü'l-âhîr 1094/30 Mart 1683, Gurre-i Zi'l-hicce 1094/21 Kasım 1683, 15 Şa'bân 1096/17 Temmuz 1685, 19 Ramazân 1104/24 Mayıs 1693, 8 Şevvâl 1104/12 Haziran 1693, 28 Receb 1105/25 Mart 1694, 18 Cemâziye'l-evvel 1106/4 Ocak 1695, 11 Şa'bân 1111/1 Şubat 1700, 20 Receb 1112/31 Aralık 1700 ve 26 Receb 1118/3 Kasım 1706.

60 Bu tarih, hem nefsi-*Şam* 'ın hem de nâhiye ve köylerinin tahriri bittiği yere atılmıştır.

mührüyle mühürlenmiştir. Defter tahriri *Mehmed Efendi Tarsusî el-Müderri* tarafından gerçekleştirilmiş olup defterin birinci sayfasında tahririn amacına, nefs-i Şam ve nâhiyelerinin⁶¹ itibârî avârizhâne sayıları ile tenzilâta dair genel bir hesaba kapsayan kayıtlara ve bir de arza rastlanılmıştır. Arzda Şam'ın mahalle, nâhiye ve köylerinin avârizhâne sayısının 3597,5 olduğu ve *nicesinin âhâlisi perâkende ve perîşân olub bu mikdâr hâneyi edâya 'adem-i iktidârları olduğundan re'âyâ fukârâsının hâllerine merhameten* her mahalle ve köyün *za'af-ı hâllerine göre* tenzilât yapılması istenmiştir.⁶² Nefs-i Şam'ın tahriri:

“defter-i zabt-ı hânehâ bu ki berâ-yı tahkîk ve hânehâ-yı in'âm ve ... merhamet-bûde der-mahallât-ı Şam-ı Şerîf berâ-yı tenzîl ve fûrû-nihâde-i 'avâriız-ı ihsân ber-mûceb-i fermân-ı şerîf-i 'âlîşân el-vâki' fî şehri Ramazani'l-Mübâreke sene 'aşara ve mi'e ve elf bi-mübâşereti kıdvetü'l-'ulemâ'î'l-muhakkıkînü'l-kirâm Mevlânâ Mehmed Efendi Tarsusî el-Müderri –dâme fazluhu- el-me'mûr”

metniyle başlamış⁶³ ve nâhiye ve köylerinin tahririne ise:

“defter-i zabt-ı hânehâ-ı harâb kurâ ve mezâri' der-nevâhî-i Şam-ı Şerîf berâ-yı tenzîl ve tahkîk ve in'âm hânehâ-ı 'avâriız-ı ihsân ber-mûceb-i fermân-ı şerîf-i 'âlîşân el-vâki' fî şehri Ramazâni'l-Mübârek sene 'aşara ve mi'e ve elf bi-mübâşereti kıdvetü'l-'ulemâ'î'l-muhakkıkînü'l-kirâm Mevlânâ Mehmed Efendi Tarsusî el-Müderri –dâme fazluhu- el-me'mûr”

metniyle giriş yapılmıştır.⁶⁴ Her iki metinde reâyâ için iyilik ve ihsânda bulunulması vurgulanmıştır.

61 2798 numaralı defterde belirtilen nâhiyeler şunlardır: 1- Vâdiyü'l-'Acem Nâhiyesi 2- Bikâ'ü'l-'Azîz Nâhiyesi 3- Vâdiyü't-Teym Nâhiyesi 4- 'Arnûb Nâhiyesi (Vâdiyü't-Teym Nâhiyesi'ne tâbi) 5- Hâsbiyâ Nâhiyesi (Vâdiyü't-Teym Nâhiyesi'ne tâbi) 6- Rîşyâ Nâhiyesi (Vâdiyü't-Teym Nâhiyesi'ne tâbi) 7- Zebedânî Nâhiyesi 8- Cübbetü'l-'Assâl Nâhiyesi 9- Merc Nâhiyesi 10- Gûta Nâhiyesi. **KK**, 2798, s.30-37 (1110-1111/1699).

62 **KK**, 2798, s. 1 (1110-1111/1699).

63 **KK**, 2798, s.2 (1110-1111/1699).

64 **KK**, 2798, s. 30 (1110-1111/1699).

Nefs-i *Şam*'ın tahriri yapılırken ilk önce *harâp* olan hâneler⁶⁵ isim isim/nefer nefer kaydedildikten sonra her bir sokaktaki hânelerin sayısı küsurâtıyla birlikte verilmiş, *harâp* ve *in'âma* müstehakk olan hâneler ise bu hâne sayısından düşürülerek geriye kalan hâne sayısı bulunmuştur. *Şam*'ın nâhiye ve köylerinin tahriri de benzer kayıt tarzına göre yapılmış, ancak tek fark buradaki *harâp* hâneler isim olarak kaydedilmemiştir. 2798 numaralı defterde *harâp* olarak nefer nefer isimleri kaydedilen hâneler, 1977 numaralı defterde *harâp* olduğuna dair üzerlerine 14 Şa'bân 1111/4 Şubat 1700 tarihli şerhler düşülen hânelerdir.⁶⁶ Nefer olarak kaydedilen bu *harâb* hâneleri tasarruf edenler, *reâyâ*

65 Bu hânelerin toplamı 1216 olup 1156'sı *reâyâ hâne*, 29'u *askerî hâne*, 27'si *evkâf hâne* ve 4'ü ise *sâdât hâne* olarak kaydedilmiştir.

66 1977 numaralı defterde *harâp* olduğuna dair üzerlerine şerhler düşülen hâneler ile 2798 numaralı defterdeki *harâp* hâneler bazen isim bazen de şerhin varlığı hususunda birbirleriyle uyuşmamaktadır. Meselâ 1977 numaralı defterde *beyt Hasan ibn Ali el-Kattâl* şeklinde kayıtlı hâne üzerine *harâp* şerhi düşülmesine rağmen, 2798 numaralı defterde bu hânenin kaydı yer almamaktadır. **MAD**, 1977, s. 20 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 3 (1110-1111/1699). Aksi bir durum da söz konusudur. Meselâ 1977 numaralı defterde *beyt Mansur ibn Kasım* olarak kaydedilen hâneye ilişkin herhangi bir kayıt yer almazken, 2798 numaralı defterde bu hâne için *nısf harâp* şerhi düşülmüştür. **MAD**, 1977, s. 24 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 4 (1110-1111/1699). 2798 numaralı defterde *beyt Ramazan el-Mağribî sülüs harâb* olarak kaydedilen hâne, 1977 numaralı defterde kayıtlı değildir. **KK**, 2798, s. 2 (1110-1111/1699). Aynı şekilde 2798 numaralı defterde *beyt Nâsir ibn Denûriyâ sülüs harâb* olarak belirtilen hâne 1977 numaralı defterde mevcut değildir. **KK**, 2798, s. 18 (1110-1111/1699). 1977 numaralı defterde *beyt Ümmet Hatun bint Ahmed* olarak kayıtlı hânenin üzerinde herhangi bir şerh olmamasına rağmen, 2798 numaralı defterde *nısf harâb* olarak belirtilmiştir. **MAD**, 1977, s. 142 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 13 (1110-1111/1699). Yine 1977 numaralı defterde *beyt Mehmed bin Mehmed ed-Debbâğ tabaka* olarak kayıtlı hâneye ilişkin bir şerhe rastlanmazken, 2798 numaralı defterde *harâp* olarak verilmiştir. **MAD**, 1977, s. 164 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 15 (1110-1111/1699). Benzer bir durum *beyt Râciha Hatun bint Nâsir tabaka*. **MAD**, 1977, s. 186 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 17 (1110-1111/1699); *beyt Su'ûdî ibn Muhyiddin*. **MAD**, 1977, s. 243 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 21 (1110-1111/1699); *beyt Hüseyin bin Şakî*. **MAD**, 1977, s. 258 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 22 (1110-1111/1699); *beyt Ahmed bin Hüseyin*. **MAD**, 1977, s. 266 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 23 (1110-1111/1699); *beyt Hannâ bint Mihail* şeklinde kaydedilen hâneler için de geçerlidir. **MAD**, 1977, s. 287 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 25 (1110-1111/1699). Bütün bu uyuşmazlıklar ya usûlsüzlükten ya da ihmalkârlıktan kaynaklandığı tahmin

– kadınlar da dâhil olmak üzere – ve askerî sınıfa (evkâf, tarikat şeyhleri, sâdât, bölükbaşı ve bölükbaşı çocukları, odabaşılar, hısârî çocukları, yeniçeri ve çocukları, çavuşlar kethudası, kadı çocukları ve mimârlar gibi) dâhil kimseleri kapsamaktadır. Bu kayıt usulü sadece harâp hâneler için geçerlidir. 1977 numaralı defterde şerhlerinde 14 Şa‘bân 1111/4 Şubat 1700 tarihini ihtivâ eden hânelerin, 2798 numaralı defterde nefer nefer kaydedilmesi, bu tarihi ihtivâ etmeyen ancak farklı tarihlere işâret eden şerhlerin ilgili olduğu hânelerin ise muhtemelen farklı müstakil defterlere kaydedilebileceğini düşündürmektedir. Yani şerhlerin her bir tarihi, ayrı bir defterin varlığına işâret olabilir, ancak bu defterlere şimdilik rastlanılamamıştır.

2798 numaralı defterde nefsi-i Şam’ın tahriri dikkate alınırca, defter özünde *mücmel* iken, harâp hânelerin nefer nefer isim olarak kaydedilmesinden dolayı kısmen *mufassal* defter kimliğini de hâizdir. Defterin kısmî mufassal yönü, vergi mükellefi veya muâf olup ihsâna muhtaç reâyâdan dolayı merkezi

---

ediliyor. Bu durum, defterin ve muharririn mantığının araştırmacılar tarafından anlaşılmasını engellemektedir. Hâne sâhiplerine ilişkin anlaşılması zor kayıtların farklı şekilleri de yer almaktadır. Meselâ 1977 numaralı defterde *beyt Meryem Hatun bint İbrahim* olarak kayıtlı hâne, 2798 numaralı defterde *beyt Meryem Hatun bint Semût* olarak belirtilmiştir. **MAD**, 1977, s. 268 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 23 (1110-1111/1699); *beyt Hadiice Hatun bint İbrahim* olarak kaydedilen hâne, 2798 numaralı defterde *beyt Hadice Hatun bint Yusuf* şeklinde kayıtlıdır. **MAD**, 1977, s. 267 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s.23 (1110-1111/1699).

1977 numaralı defterdeki şerhlerden, bazı reâyâ hânelerin 1110-1111/1699 yılında kısmen veya tamamen evkâf hânelere dönüştürüldüğü saptanmıştır. **MAD**, 1977, s. 28, 31, 110 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 4, 11 (1110-1111/1699). Buna ek olarak bu tür hânelerin üzerinde gerçekleştirilen muâmelâtta da bir belirsizlik söz konusudur. Meselâ 2798 numaralı defterde *vakf-ı Mescid-i Cimâlî harâb* şeklinde kayıtlı bir hâne yer almaktadır. Bu vakfın 1977 numaralı defterde 10 hânesi kayıtlı olmasına rağmen, üzerlerinde herhangi bir muâmelâta rastlanılmamıştır. **MAD**, 1977, s. 81 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s.9 (1110-1111/1699).

1977 numaralı defterde *beyt Ni‘me ve İsmail ve Vatıfa evlâd-ı İsmail* olarak kaydedilen hâne, 2798 numaralı deftere *beyt Ahmed ve İsmail ve Vatıfa evlâd-ı İsmail* şeklinde kaydedilmiştir. **MAD**, 1977, s. 22 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 3 (1110-1111/1699). Aslında bu kayıt, 1086/1675-1676 yılından 1110-1111/1699 yılına kadar geçen zaman zarfında gayrimenkül sâhipliği hususunda meydana gelen değişimin dikate alınarak kaydedildiğine işâret etmektedir.

otoritenin toplumsal ve iktisadî siyasalının, kısmen, belirtilen bu bâhis üzerinde yoğunlaştırıldığına bir gösterge olabilir. Bu defter, *harâp hânelerin neferan olarak verilmesinden dolayı mufassal, birimlerin hâne yekûnu, inâm ve müstemid hâneler ile bâkî hânelerin sayısal değerleri açısından ise mücmel tenzilât tevzi defteri* olarak da tanımlanabilir.⁶⁷

Bu defterde dikkat edilmesi gereken husus sayısal olarak verilen hânelerin, gerçek hânelerin değil de itibârî avârızhânelerin karşılığı olduğudur. *Şam*'ın nâhiye ve köylerinde gayrimüslimlere ilişkin herhangi bir kayda yer verilmemesi, defterin gayrimüslimlerin nüfûs araştırmaları açısından kullanışlılığını düşürmektedir. Çünkü 1292 numaralı cizye defterine göre *Şam Kazası*'nın nâhiyelerinde gayrimüslimlerin yaşadığı tespit edilmişti.⁶⁸ Öyleyse şu söylenebilir, bu tür defterlerin (2798 numaralı defteri gibi) Osmanlı şehirlerinin nüfûs araştırmalarında kullanılabilmesi için sadece gerçek hâne değerlerinin bulunması yetmiyor, ayrıca bu defterdeki kayıtların şahitliğini yürütecek başka defterlere de ulaşılması gerekiyor.

Sayısal olarak kayda değer olmasa bile, 1977 numaralı defterde görülen “*kayıt dışı gayrimüslimler*”e 2798 numaralı defterdeki harâp hânelerin kayıtları arasında da rastlanılmaktadır.⁶⁹

67 *Mufassal-icmâller* şeklinde verilen defterlerin kimliği için bkz. Feridun M. Emecen, “Mufassaldan İcmale”, **Osmanlı Araştırmaları**, c. XVI (1996), İstanbul 1996, s. 40; Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından “Mufassal-İcmâl” Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XX/1 (2005), İstanbul Temmuz 2005, s. 71-134.

68 1292 numaralı deftere göre *Vâdiyü 'l-'Acem*'de 114 nefer, *Bikâ 'ü 'l-'Azîz*'de 120 nefer, *nefs-i Vâdiyü 'l-Teym*'de 28 nefer, *Zebedâni*'de 24 nefer, *Merceyn ve Gûta Nâhiyesi*'nde ise 175 gayrimüslim sâkindi. Ancak 2798 numaralı defterde nâhiye olarak kayıtlı olan *Hâsbîyâ* ve *Rîşyâ* gibi idarî birimler 1292 numaralı defterde *nefs-i Vâdiyü 'l-Teym* tahriri kapsamında verilmiş, ancak nâhiye olarak kaydedilmemiştir. Bununla birlikte 1292 numaralı defterde *'Arnûb* ve *Cübbetü 'l-'Assâl* gibi birimlerin ise isimlerine dahi rastlanılmamaktadır.

69 *Meydân Mahallesi*'ne bağlı *et-Tâli 'ü 'l-Cedîd Sokağı*'nda 1 zimmî ve *Kaymeriyye Mahallesi*'nde 2 zimmî kayıtlı olmasına rağmen bunlar, *zimmîyân* başlığı altında tasnife tâbi tutulmamışlardır. **KK**, 2798, s. 5, 18 (1110-1111/1699). Sayısal olarak kayda değer olmasa da defterdeki bu tespitler, sosyal tarih araştırmacılarını Osmanlı kayıtlarına şüpheyle bakmasını arttırmaktadır.

d. 1292 Numaralı ve 1107/1695-1696 Tarihli Cizye Defteri

1292 Numaralı Cizye Defteri,⁷⁰ 1107/1695-1696 yılında tahrir edilmiş

70 Bu defter, 28-29 Eylül 2015 tarihleri arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü, Beyrut Türkiye Konsoloslugu, Beyrut Yunus Emre Enstitüsü ve Kaslik Üniversitesi'nin işbirliğiyle Jounieh'te (Lübnan) düzenlenen "*Osmanlı Arşivlerinde Lübnan*" adlı sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur. Defterin birinci sayfasında *defter hâlâ Şam-ı Şerif sâkinleri olub 1107 senesinde bulunan Nasârâ ve Yehûdîlerinin cizyeleri tahsiline me'mûr olan el-Hac Ahmed Ağa cem' ve tahsîl eyledikleri ve memhûr mîrî tezkereler virilduğu ecilden isimleri dahi işbu deftere bi-'aynihi kayd ve beyân olunmuşdur fî gurre-i Cemâziyye'- ? seb'a ve mi'e ve elf* şeklindeki başlık altında verilen 1940 gayrimüslimin ismi, meslekleri ve bazen de oturdukları mahalle/sokaklar on dördüncü sayfaya kadar sıralanmıştır. On beşinci sayfada *defter oldur ki Nefs-i Şam-ı Şerif'de Yehûdîyân virilen mîrî memhûr evrâk cizyeleri tahsîl olunub der-zaman-ı el-Hac Ahmed Ağa bi-'aynihi isimleri kayd-gerde fî sene 1107* başlığı altında başlayan 406 Yahudînin ismi ve mesleklerine ilişkin kayıtlar on yedinci sayfada son bulmaktadır. On sekizinci sayfanın başında yer alan *Nâhiye-i Merceyn ve Gûta virilen evrâk-ı isimleri beyân olsun* başlığı, 175 gayrimüslimin ismini, oturdukları sahaları ve bazen de bölgesel kimlikleri hakkında bilgiler sunmaktadır. On dokuzuncu sayfada *defter oldur ki Karalar Nâhiyesi'nde virilen mîrî memhûr evrâklar ve cizyeleri tahsîl olub bi-'aynihi isimleri kaydolunmuşdur sene 1107* başlığının hemen altında 228 gayrimüslimin isimleri ve ikâmet ettiği yerler kaydedilmiştir. Yirmi birinci sayfanın hemen başında *defter oldur ki Vâdiyyü'l-'Acem Nâhiyesi'nde virilen mîrî memhûr cizye evrâkları isimleri bi-'aynihi kaydolunmuşdur fî sene 1107* başlığı ve bunun da alt tarafında 114 gayrimüslimin ismi ile ikâmet ettikleri yerleşim birimlerinin isimleri mevcuttur. Yirmi ikinci ile yirmi üçüncü sayfalarda sırayla *Nâhiye-i Zebedânî* başlığı altında 24 gayrimüslimin ismi ve ikâmetgâhları; *Nâhiye-i Kuneytra* başlığı altında 60 gayrimüslimin ismi ve sâkin oldukları yerler; son olarak *Nâhiye-i Bikâ'ü'l-'Azîz* başlığı altında ise 120 gayrimüslimin ismi ile ikâmet ettikleri yerler birlikte verilmiştir. Yirmi dört ve yirmi beşinci sayfalarda yine sırayla *Nefs-i Saydâ* başlığı altında 40 gayrimüslimin ismi, etnik ve dinî kimlikleri; *Nefs-i Safed'de virilen evrâklar ki fî sene-i m.* başlığı altında 20 Yahudînin sadece isimleri; *Nefs-i 'Akkâ'da virilen evrâklar fî sene-i m.* başlığı altında 21 gayrimüslimin sadece isimleri; *Nefs-i Beyrut virilen evrâklar beyân olunur* başlığı altında 19 gayrimüslimin isimleri; *Nefs-i Vâdiyyü't-Teym'de virilen mîrî memhûr evrâklar ki fî sene-i m. bi-'aynihi beyân olunmuşdur* başlığı altında 28 gayrimüslimin isimleri ve ikâmet sahaları; *defter oldur ki Horân Nâhiyesi'nde ve 'Aclûn Nâhiyesi'nde sene-i mezbûrede virilen mîrî memhûr evrâklar ki cizyesi tahsîl olunub bi-'aynihi isimleri kaydolunmuşdur* başlığı altında bölgesel kimlikleriyle birlikte 70 gayrimüslimin

olup *mufassal* bir defterdir. Deftere isimleri kaydedilenler cizyenin tahsili sonucunda ellerine *memhür mîrî tezkire* verilenlerdir. Avârizhâne defterleri ile cizye defterleri arasındaki en önemli farklardan biri tahrir edilme amaçları hususundadır; birincisi *gayrimenkul mülkiyet sâhipliği* ve *tasarrufluğu* esas alınarak tahrir edilirken, ikincisi *cizye vergisi yükümlülüğü* göz önünde bulundurularak tahrir edilmiştir. 1292 numaralı cizye defteri ile 1977 numaralı avâriz-hâne defteri, verginin esas tutulduğu birim açısından birbirinden ayrılmaktadır. Yani avâriz-hâne defterinde “*nefer*” aileyi temsil ederken cizye

---

isimleri ve son olarak *defter oldur ki müsâfirîn ve garîb ve perâkende ki nefsi-Şam*'da cizyeleri alınub ve mîr-i memhür evrâklar verilmişdir fî sene-i mezbûr bi-'aynihi isimleri kaydolunmuşdur fî sene 1107 başlığı altında ise etnik ve bölgesel kimliği kaydedilen toplam 77 gayrimüslimin isimleri yer almaktadır. Yirmi altıncı sayfanın başında kayıtlı bulunan *defter oldur ki Kudüs-ü Şerîf*'de olanlar *Nasârâ'nın cizyesi alınub mîrî memhür evrâklar virilub ve bi-'aynihi isimleri deftere kaydolunmuşdur fî sene seb'a ve mi'e ve elf* başlığı altında meslekleri ile birlikte dinî ve etnik kimlikleri verilen 632 Hıristiyanın isimleri kaydedilmiştir. Yirmi dokuz ve otuzuncu sayfalarda *Cemâ'at-ı Yehûdiyân-ı sâkin Kuds-ü Şerîf* başlığı altında verilen 200 Yahudinin isimleri ile bunlardan bazılarının meslekleri, bölgesel ve dinî-etnik kimlikleri kayıtlıdır. Otuz ve otuz birinci sayfalarda *defter oldur ki hâlâ nefsi-i Karye-i Ludd sâkinlerinden olub sene-i mezbûrde bulunan Nasârâların cizyeleri tahsîl olunduğu ecilden isimleri işbu deftere kayd-şüdd sene-i m.* başlığı altında 170 Hıristiyanın isimleri, meslekleri ve etnik kimlikleri kaydedilmiştir. Otuzbir ve otuz ikinci sayfalarda sırayla yer alan *defter oldur ki sene-i mezbûrde nefsi-i Yâfâ İskelesi*'nde mevcûd olunan *Nasârâların cizyesi alınub ve isimleri bi-'aynihi deftere kayd-şüdd* başlığı altında 18 Hıristiyanın isimleri yanında meslekleri; *defter oldur ki nefsi-i Remle*'de mevcud olan *Nasârâ ki cizyesi alınub ve deftere isimleri bi-'aynihi kayd-şüdd sene 1107* başlığı altında 80 Hıristiyanın meslekleri ve bazen de etnik kimlikleri; *defter oldur ki nefsi-i Gazze*'de sene-i mezbûrde virilen *mîrî evrâk ve cizyeleri tahsîl olunmuş Nasârâların bi-'aynihi isimleri deftere kayd başlığı* altında meslekleriyle birlikte 24 Hıristiyanın isimleri; *defter oldur ki nefsi-i Nablus*'da virilen *evrâk beyân olunur* başlığı altında 30 gayrimüslimin isimleri yanında meslekleri ve dinî-etnik kimlikleri son olarak ise *defter oldur ki Hayfa ve Lecûn*'da virilen *mîrî evrâk ki cizyeleri tahsîl olunmuş ve bi-'aynihi bu deftere isimleri kayd-şüdd sene 1107* başlığı altında 10 gayrimüslimin isimleri sıralanmıştır. Otuz ikinci sayfanın en sonunda ise defterdeki bütün gayrimüslimlerin niceliğine işaret eden *Cem'an yekûn 'aded 4506* kaydı yer almaktadır. **MAD**, 1292, s. 2-32 (1107/1695-1696). Ancak isimler tek tek sayıldığında Şam'da 1941 neferin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden 1941 sayısı göz önünde bulundurulmuştur.

defterinde “nefer”, *efrâdı* değil daha çok *ferdi* temsil etmektedir.

Nefs-i Şam ve nâhiyeleri (Merceyn ve Gûta, Karâlar, Vâdiyü'l-‘Acem, Zebedânî, Kuneytra, Bikâ‘ü'l-Azîz ve nefsi-i Vâdiyü't-Teym), *nefs-i Sayda*, *nefs-i Safed*, *nefs-i Akkâ*, *nefs-i Beyrut*, *Horan* ve *Aclûn* nâhiyeleri, *Kudüs*, *nefs-i Karye-i Ludd*, *nefs-i Yâfâ İskelesi*, *nefs-i Remle*, *nefs-i Gazze*, *nefs-i Nablus*, *Hayfa* ve *Lecûn*’da sâkin 4507 (nefer) cizye mükellefi gayrimüslimin kaydını içeren 1292 numaralı cizye defteri, *Şam Eyâleti*’nin çeşitli bölgelerinde bulunan, çeşitli mesleklerle uğraşan ve farklı bölgesel, dinî ve etnik kimliğe sâhip olan gayrimüslimlerin toplumsal, iktisadî ve dinî kimlikleri –eksiklikler olmakla beraber– hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Defter geniş bir alanı kapsamasına rağmen, kendi içinde bazı eksiklikler bulunmaktadır. Meselâ *Şam*’ın nâhiyelerindeki (Merceyn ve Gûta, Karâlar, Vâdiyü'l-‘Acem, Zebedânî, Kuneytra, Bikâ‘ü'l-Azîz ve nefsi-i Vâdiyü't-Teym) gayrimüslimlerin meslek bilgileri verilmemekle birlikte dinî kimlikleri de kaydedilmemiştir. Buna ek olarak *nefs-i Sayda*’da, *nefs-i Safed*’de, *nefs-i Akkâ*’da, *nefs-i Beyrut*’ta gayrimüslimlerin meslek bilgileri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. *Havrân* ve *Aclûn* nâhiyelerindeki gayrimüslimlerin ise ne dinî kimlikleri ne de meslek kolları kayıtlı değildir. *Kudüs*’te Hıristiyanların yaklaşık % 80’inin meslek bilgileri verilmişken, Yahûdîlerin mesleklerine ilişkin kaydı bulunanların oranı sadece % 2,5 civarındadır. *Nefs-i Gazze* ve *nefs-i Nablus*’takilerin çoğunun meslek verileri yoktur. *Hayfa* ve *Lecûn*’daki gayrimüslimlerin de dinî kimlikleri ve meslekî dalları kaydedilmemiştir.

e. Şam Şer‘iyye Sicili Defterleri

Şer‘iyye sicilleri Osmanlı şehirlerinin toplumsal, iktisadî, askerî, idarî ve kültürel yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren bir çeşit *yerel kaynak* niteliğindedirler. Bu çalışmada *Şam Şer‘iyye Sicilleri*⁷¹ arasında yer alan

71 *Şam Şer‘iyye Sicilleri*’nin fihristi için bkz. Brigitte Marino-Tomoki Okawara, **Delîlü Sicillâti’l-Mehâkimi’ş-Şer‘iyyeti’l-‘Osmâniyyeti’l-Mahfûzatü bi Merkezi’l-Vesâ’iki’t-Târîhiyyeti bi Dimaşk**, [The Catalogue of the Sharî‘a Court Registers of the Ottoman Conserved in the Archive Center of Damascus],

bazı *muhallefât defterleri*, tahminî nüfûs hesaplamalarında *ailelerin birey ortalamalarını tespit etmek için* kullanılmıştır.

Gayrimüslim ve müslim ailelerin birey ortalamalarını tespit etmek için *Şam Şer'iyeye Sicili Defterleri*'nin 9,⁷² 10,⁷³ 15,⁷⁴ 19,⁷⁵ 37,⁷⁶ 39⁷⁷ ve 54⁷⁸ numaralı muhallefât defterlerinden yararlanılmıştır. Ancak çalışmanın zaman dilimi içerisinde yer alan veya bu zaman dilimine yakın *muhallefât* defterlerinde yeteri kadar gayrimüslim terekelerine rastlanılmamıştır.

3. Şehirdeki Gayrimüslimlerin Avârizhâne ve Nefer Sayıları

a. 14684 Numaralı ve 1084/1674 Tarihli Avârizhâne Defterine Göre Gayrimüslimlerin Avârizhâne Sayıları

1084/1674 tahririne göre nefis-i *Şam*'daki itibârî avârizhâne sayısı 2473,5⁷⁹ olup bu sayıya tenzil hâneler dâhil edilmemiştir; Tenzil hâne sayısı 500, imâr hâneler 1383 ve harâp hâneler ise 884 olduğu tespit edilmiştir.⁸⁰ *Şam Kazası*'nın nâhiyelerinde⁸¹ 1753,5, *Ba'lbek Kazası*'nda 256, *Karâlar*

Damascus 1999, s. 43-153.

72 Defterdeki ilk vesikanın tarihi *Hitâm-ı Şevvâl 1059*, son vesikanın tarihi ise *2 Muharrem 1062*'dir.

73 Defterde yer alan ilk vesikanın tarihi *5 Safer 1091*, son vesikanın tarihi ise *13 Safer 1102*'dir.

74 Defterin ilk vesikasının tarihi *15 Şevvâl 1097*, son vesikasının tarihi ise *16 Safer 1104*'tür.

75 Defterdeki ilk vesikanın tarihi *24 Receb 1101*, son vesikanın tarihi *10 Ramazan 1130*'dur.

76 Defterin ilk vesika tarihi *10 Cemâziye'l-evvel 1130*, son vesika tarihi *26 Rebî'ü'l-âhir 1132*'dir.

77 Defterin ilk vesika tarihi *25 Rebî'ü'l-âhir 1132*, son vesikanın tarihi ise *5 Cemâziye'l-âhir 1134*'tür.

78 Defterdeki ilk vesikanın tarihi *28 Zî'l-hicce 1137*, son vesikanın tarihi ise *10 Ramazan 1140*'tır.

79 Tarafımızdan yapılan sayım neticesinde 2442,74 avârizhânesi ortaya çıkmıştır. Yine de defterdeki veri dikkate alınacaktır.

80 Tenzil hânelerin değeri 499,95, imâr hâneler 1383,222 ve harâp hâneler ise 884,236 olup sayılardaki küsurât yukarıda belirtilmemiştir.

81 Defterde *Şam Kazası*'nın nâhiyeleri *Vâdiyü'l-'Acem, Cübbetü'l-'Assâl, Zebedânî,*

Kazası 'nda 186, *Nablus Kazası* 'nda 440, *Gazze ve Remle ve Mecdal* (tâbi-i Kudüs-ü Şerîf) *Kazası* 'nda 1380 avârizhâne defterde kayıtlıdır. Defterdeki tüm idarî birimlerin itibârî avârizhâne sayısı 6568'dir.

1) Yahûdîlerin *Avârizhâne* Sayıları

14684 numaralı defterde *Mahalle-i Yahûd-u Efrenc ve Müsta'rib ve Saklayîn* 'de toplam hâne sayısı 187,5, imâr hâne 48, harâp hâne 139,5, tenzil hâne 69,5 ve tenzilden sonra geriye kalan hâne 118'dir. Bu değerler, Yahûdî ve Müslüman toplulukların toplam değerlerini yansıtmaktadır. Karâîler ise toplam – kûsûrâtlar belirtilmeksizin – 21 hâne olmak üzere 11 imâr hâne, 10 harâp hâne ve 5 tenzil hâneye sâhiptiler.

2) Hıristiyanların *Avârizhâne* Sayıları

Defterde izlenen kayıt usulü, yani dinî toplulukların tasnif edilmemesi, Hıristiyan unsurlara ilişkin bilgi edinilmesini engellemiştir. Bu ise mahalledeki Hıristiyanların avârizhâne sayısında belirsizliğe sebep olmuştur. Deftere göre *Nasârâ Mahallesi* 'nde toplam hâne sayısı 412 olup imâr hâne 283,5, harâp hâne 107,25⁸² ve tenzil hâne 52,5'tir. Tenzil işleminden geriye kalan hâne ise 338,25 olduğu tespit edilmiştir.

b. 1977 Numaralı ve 1086/1675-1676 Tarihli Avârizhâne Defterine Göre Gayrimüslimlerin *Hâne* Sayıları

1) Yahûdîlerin *Hâne* Sayıları

Yahûdî unsurlar *Şam* 'da yoğun olarak yaşadıkları ve kendi isimleriyle ifade edilen mahalleler ile *Harâb Mahallesi* 'nin bazı sokaklarında ikâmet etmekteydiler. Ayrıca yaklaşık olarak şehrin doğusuna düşen ve *Gûta Nâhiyesi* 'ne bağlı *Cobar Köyü* 'nde de Yahûdî topluluklarına rastlanılmaktaydı.

Merceyn ve Gûta, Bikâ'ü'l-'Azîz, Himmâra (tâbi-i Bikâ'), *Vâdiyü'l-Teym ve Kuneytra* olarak verilmiştir.

82 Değerleri tam olarak belirtmek gerekirse imâr hâne 283,536, harâp hâne 107,214'tür.

Bu yıllarda Yahûdî hânelerinin toplamı 384'tür⁸³ (bkz. Tablo-1).

Tablo-1 1086/1675-1676 Yılında Şam'daki Yahûdîlerin İkâmet Ettiği Mahalleler ve Hâne Dağılımları

Mahalle/Sokaklar	Müslim Hâne	Yahûdî Hâne	Toplam Hâne
Yahûdîyân-ı Karâ'îyîn Mahallesi	-	38	38
Yahûdîyân-ı Efrenc ve Müsta'rib ⁸⁴	18	307	325
Cobar Köyü (Gûta Nâhiyesi'ne tâbi)	-	5	5
Telletü'l-Harâb Sokağı'nın ⁸⁵ (Harâb Mahallesi'ne tâbi) Sâkinleri	174	25	199
Telletü's-Şame Sokağı'nın (Harâb Mahallesi'ne tâbi) Sâkinleri	31	3	34
Mi'zenetü's-Şahm Sokağı'nın ⁸⁶ (Harâb Mahallesi'ne tâbi) Sâkinleri	63	2	65
Yahûdî Mahallesi'nde kiraya verilen sâhipsiz hâneler ⁸⁷	-	4	4
TOPLAM	286	384	670

Tablo-1'de de görüldüğü üzere Yahûdîlerin ikâmet için en fazla tercih ettikleri mahalle *Yahûdîyân-ı Efrenc ve Müsta'rib Mahallesi*'dir. Tabloda dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise *Yahûdîyân-ı Karâ'îyîn Mahallesi*'nde Yahûdî toplulukların dışında başka bir dinin mensûplarına rastlanılmamasıdır. Şehirde toplam gayrimüslim hâne sayısı 1150 olduğuna göre bu sayı içinde Yahûdîlere ait hânelerin oranı % 33,39'dur.

83 Farklı bir çalışmada bu değer 380 (hâne) olarak verilmişti. Samıkıran, **a.g.t.**, s. 211-212. Ancak verilerin tekrar gözden geçirilmesi sonucunda bu sayının 384 olduğu saptanmıştır.

84 Bu mahallede *beyt Abdullah bin Atâullah en-Nasrânî*, *beyt Abdullah bin Atâullah en-Nasrânî* ve *beyt Mihail bin Yakub en-Nasrânî* olarak kaydedilen Hıristiyan unsurlara ait hâneler yer almasına rağmen, defterde zımmîyân başlığı altında bu unsurlar kaydedilmemiştir. **MAD**, 1977, s.306 (1086/1675-1676).

85 Bu sokağın ismi aynı defterde *Zukâk-ı Telletü'l-Harâb ma' Halebiyîn* olarak da kaydedilmiştir.

86 Defterde bu sokağın ismi aynı zamanda *Zukâk-ı Şâri'-i Mi'zenetü's-Şahm* şeklinde kaydedilmiştir.

87 Hânehâ-ı bilâ-sâhib der-Mahalle-i Yahûd kirâya virurlar.

2) Hıristiyanların Hâne Sayıları

Hıristiyanların şehirdeki yerleşimi biraz daha geniş bir yelpazeyi oluşturmaktaydı. Bunlar daha çok *Kefere/Nasârâ Mahallesi* 'nde yoğunlaşmışlardı. Ayrıca şehrin diğer bazı mahalleleri de Hıristiyanların ikâmet sahaları arasındaydı. Defterde Hıristiyanlara ait toplam 766 hâne saptanmıştır (bkz. Tablo-2). Hıristiyanların hâne sayısı, toplam gayrimüslim hâne sayısı içindeki oranı ise % 66,61'dir.

Tablo-2 1086/1675-1676 Yılında Şam'daki Hıristiyanların İkâmet Ettiği Mahalleler ve Hâne Dağılımları⁸⁸

Kefere/Nasârâ Mahallesi ⁸⁹								
Sokak	Re'âyâ Hâne ⁹⁰		As. H.	Ev. H.	Sâd. H.	Hâr.Shbsiz H.	Ârd-Hâli	Top. Hâne
	Müs.	Zım.						
Kilîsâ	6	53	-	-	1	-	-	60
Kalkâsiyye	7	31	3	-	3	3	-	47

88 *Askerî hâneler*; Askerî sınıfa mensûp olanların ikâmet ettiği hânelere; *Evkâf hâneler*; Şam'daki çeşitli vakıflara ait hânelere; *Sâdât hâneler*; seyyidlerin ikâmet ettiği hânelere; *Harâb ve bilâ-sâhib hâneler*; şehirdeki harâp hâneler ile mülkiyetinin kime ait olduğu bilinmeyen hânelere; *Ârd-ı hâli* ise *boş arsayı* veya *boş araziye* işaret etmektedir.

89 **Müs.:** Müslim, **Zım.:** Zımmî, **As. H.:** Askerî Hâneler, **Ev. H.:** Evkâf Hâneler, **Sâd. H.:** Sâdât Hâneler, **Hâr. ve Shbsiz H.:** Hârâb ve Sâhibsiz Hâne.

90 XVII. ve XVIII. yüzyıllarda reâyâ kimliğinin belirlenmesinde avâriz ve mevkûfât defterlerinin önemli bir rol oynadığını belirten Mc Gowan, avâriz defterine ismi kaydedilenlerin, reâyâ olduğu anlamına geldiğini belirtmektedir Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avarız-Nüzûl Teşekkülü 1600-1830", VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II (1981), Ankara 1981, s. 1330. 1977 numaralı defter üzerinde yapılan incelemeler, Gowan'ın bu tesbitinin geçerli olmadığı görülmüştür. Çünkü 1977 numaralı defterdeki reâyâ kavramı, gayrimenkûlün mâliki veya gayrimenkûlün sadece mutasarrıfı olup avâriz vergisi mükellifi olan kişiyi tanımlamak maksadıyla kullanılmıştır- yönetilen sınıf anlamında reâyâ kelimesi de kullanılabilir -. Kaldı ki defterdeki hâneler reâyâ hâne, askerî hâne, evkâf hâne, sâdât hâne, harâb hâne, bilâsâhib hâne ve ârd-ı hâli hâne gibi sınıflara ayrılarak kaydedilmiştir. Ayrıca askerî sınıfa mensûp olanlardan bazılarının aynı zamanda reâyâ olarak addedildiği, yani ismi reâyâ hâne başlığı altında verildiği defterde kayıtlıdır.

Lütfullah	12	76	-	-	-	-	2	90
Telle-i Lütfullah	5	64	-	-	-	-	-	69
Mâhir	8	55	1	2	-	2	-	68
Fıstık	5	64	-	1	-	-	-	70
Karâvine	12	50	4	4	-	1	-	71
Zeytünü'l-Berrânî	15	31	1	-	-	-	-	47
El-Mevârîne	8	21	1	-	-	-	-	30
Mesbekü'l-Berrânî	34	28 (+1)	1	2 ⁹¹	2	2	-	69
Nîbtûn	31	27	-	-	2	-	-	60
Râ'î	18	18	1	1	1	-	-	39
El-'İyâre	3	15	-	-	-	2	-	20
Zeytünü'l-Cuvvânî	4	25 (+2)	1	3	-	2 ⁹²	-	35
Kabû'l-Cuvvânî	2	20	1	-	-	6	-	29
Hâric-i Bâb-ı Şarkî	7	3	-	1	-	-	-	11
Hanâniye	43	14	-	3	1	-	-	61
El-Kasaba	15	26	4	-	1	10	-	56
Ca'ber	13	32	-	1	1	1	-	48
TOPLAM	248	656⁹³	18	18	12	29	2	980

91 Hânedan 1'i *Ömerî Mescidi Vakfı* olup bu hânedede Halil *zımmî* ikâmet etmekteydi. MAD, 1977, s. 290 (1086/1675-1676). Bu 1 hâne zımmiyân hânelere eklenmemiştir. Bu yüzden zımmî hâneler defterde 28 olarak kaydedilse de 29 olarak kabul edilmiştir.

92 Bu iki hânedede de oturanlar gayrimüslimdir. MAD, 1977, s. 293 (1086/1675-1676). Bundan dolayı Zeytünü'l-Cuvvânî Sokağı'nda zımmî hânelerin sayısı 25 değil, 27 olarak kabul edilmiştir.

93 *Kilîsâ Sokağı'nda* 53 hânedan 9'u â'lâ, 11'i evsat ve 40'ı ednâ; *Kalkâsiyye Sokağı'nda* 31 hânenin 5'i â'lâ, 3'ü evsat 23'ü ednâ; *Lütfullah Sokağı'nda* 76 hânenin 11'i â'lâ, 19'u evsat ve 46'sı ednâ; *Telle-i Lütfullah Sokağı'nda* 64 hânedan 5'i â'lâ, 9'u evsat ve 50'si ise ednâ; *Mâhir Sokağı'nda* 55 hânedan 5'i â'lâ, 12'si evsat ve 38'i ise ednâ; *Fıstık Sokağı'nda* 64 hânedan 4'ü â'lâ, 11'i evsat ve 49'u ise ednâ; *Karâvine Sokağı'nda* 50 hânedan 7'si â'lâ, 16'sı evsat ve 27'si ednâ; *Zeytünü'l-Berrânî Sokağı'nda* 31 hânedan 5'i â'lâ, 4'ü evsat ve 22'si ednâ; *El-*

Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma
(1674-1700)

Bâb-ı Şarkî Mahallesi								
Sokaklar	Müslim Hâne	Zimmî Hâne	'Askerî Hâne	Eykâf Hâne	Sâdât Hâne	Harâb/Sâhibsiz Hâne	Ârd-ı Hâlî	Toplam Hâne
Salatıyîn	19	14 (+1)	-	1 ⁹⁴	-	1	-	35
Tâbi'-i Zukâk-ı Zeytûn-u Cuvvânî der-mahalle-i Kefere	-	3	-	-	-	-	-	3

Mevârîne Sokağı'nda 21 hânedan 2'si â'lâ, 8'i evsat ve 11'i ednâ; *Mesbekü'l-Berrânî Sokağı'nda* 28 hânedan 5'i â'lâ, 10'u evsat ve 13'ü ednâ; *Nibtûn Sokağı'nda* 27 hânedan 2'si â'lâ, 4'ü evsat ve 21'i ednâ; *Râ'î Sokağı'nda* 18 hânedan 7'si evsat ve 11'i ednâ; *el-'İyâre Sokağı'nda* 15 hânedan 2'si â'lâ, 4'ü evsat ve 9'u ise ednâ; *Zeytûnî'l-Cuvvânî Sokağı'nda* 25 hânedan 5'i â'lâ, 10'u evsat ve 10'u ednâ; *Kabû'l-Cuvvânî Sokağı'nda* 20 hânedan 2'si â'lâ, 8'i evsat ve 10'u ednâ; *Hâric-i Bâb-ı Şarkî Sokağı'nda* 3 hânedan tamamı ednâ; Hanâniyye Sokağı'nda 14 hânedan 1'i â'lâ, 2'si evsat ve 11'i ednâ; *el-Kasaba Sokağı'nda* 26 hânedan 7'si â'lâ, 4'ü evsat ve 15'i ednâ; *Ca'ber Sokağı'nda* 32 hânedan 3'ü â'lâ, 6'sı evsat ve 23'ü ednâdır. Defterdeki hânelerden bir kısmı iktisadî durumlarına göre âlâ ve evsat olarak kaydedilmesine rağmen, birçoğunun iktisadî durumuna işaret eden herhangi bir şerhe rastlanılmamıştır. Bu yüzden âlâ ve evsat kaydedilen hânelerin dışındaki diğer tüm hânelerin, ednâ olabileceği düşünülmektedir. Her bir hânenin avâriz vergisinin tam olarak ne kadar olduğu bilinmemektedir. Beyt Fatıma Hatun bint Vehibe ma' şürekâ olarak kaydedilen ve muhtemelen ednâ statüsünde olan hâne üzerine düşülen şerh bu hususta bir fikir vermektedir; *el-Hacı Fatıma Hatun'un 'arz u hâlî mücebince hâne-i mezbûrun senede 'avârizi için bir guriş ise merhameten taleb olunmayub 'avfoluna deyukaleminden hüküm deyu fermân-ı 'âlî sâdir olmağın 26 Receb 1111 (17 Ocak 1700). MAD, 1977, s. 149 (1086/1675-1676). Şerhten, her bir ednâ hâne için 1 guriş avâriz vergisi alındığı anlaşılmaktadır.*

94 Bu hâne Harameyni'ş-Şerîfeyn Vakfı'na ait olup burada bir zimmî ikâmet etmektedir. MAD, 1977, s. 300 (1086/1675-1676). Sokaktaki zimmî hâne sayısı 15 (hâne) olarak kabul edilmiştir.

Tâbi'-i Zukâk-ı Karâvine der-mahalle-i Kefere	11	11 (+4)	-	5 ⁹⁵	-	-	-	27
Tâbi'-i Bâb-ı Şarkî der- mahalle-i Kefere	4	(+1)	-	2 ⁹⁶	-	-	-	6
Tâbi'-i Zukâk-ı Mâhir der- mahalle-i Kefere	1	-	-	-	-	-	-	1
Tâbi'-i Zukâk-ı Nibtûn der- mahalle-i Kefere	1	-	-	-	-	-	-	1
Tâbi'-i Zukâk-ı Râ'î der-mahalle-i Kefere	9	-	-	-	-	-	-	9
Tâbi'-i Zukâk-ı Fıstık der- mahalle-i Kefere	2	-	-	-	-	-	-	2
Tâbi'-i Zukâk-ı Mesbek-i Berrâni der- mahalle-i Kefere	-	6	-	-	-	-	-	6

95 *Câmi-i Kebîr Vakfî*'na ait 3 hânedede ve *Cerişe Vakfî*'na ait 1 hânedede Hıristiyanlar sâkindi. **MAD**, 1977, s. 300 (1086/1675-1676). Bu yüzden bu sokaktaki zimmî hânelerin sayısı 15 (hâne) olarak kabul edildi.

96 *Cerişe Mescidi Vakfî*'na ait hânelerin birinde bir zimmînin sâkin olduğu kayıtlıdır. **MAD**, 1977, s. 301 (1086/1675-1676). Bu yüzden burada 1 zimmî hânenin varlığı söz konusudur.

Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma
(1674-1700)

Tâbi'-i Zukâk-ı Mesbek-i Cuvvânî der-mahalle-i Kefere	35	15 (+1)	-	3 ⁹⁷	-	-	-	53
Tâbi'-i Zukâk-ı Kasaba der- mahalle-i Kefere	4	-	-	1	-	-	-	5
Tâbi'-i Zukâk-ı Ca'ber der- mahalle-i Kefere	3	5	1	-	-	-	-	9
Tâbi'-i Zukâk-ı Hanâniyye der-mahalle-i Kefere	12	4 (+1)	-	1 ⁹⁸	-	1	-	18
TOPLAM	101	66	1	13	-	2	-	175
Şâgürü'l-Berrânî Mahallesi⁹⁹								
El-Cibâliyye	45	3 ¹⁰⁰	-	-	-	-	-	48
TOPLAM	45	3	-	-	-	-	-	48

97 Ömerî Mescidi Vakfı'na ait olan bu hânelerin birinde Hıristiyan sâkindi. **MAD**, 1977, s. 302 (1086/1675-1676). Bu hânenin de eklenmesiyle sokaktaki zimmî hâne sayısı 16'ya yükselmiştir.

98 Bu hâne Kerimeddin Vakfı hânesi olup zimmî tarafından meskûndu. **MAD**, 1977, s. 304 (1086/1675-1676). Bu hânenin de eklenmesiyle sokaktaki zimmî hâne sayısı 5'e yükselmiştir.

99 Şâgürü'l-Berrânî, Kaymeriyye, Kubeybât ve Meydân mahallelerinde sadece müslim ve gayrimüslim hâneler tabloda verilmiştir. Bu mahalledeki hânelerin tabloda sınıflandırılmasına (askerî, evkâf...vs) ihtiyaç duyulmamıştır.

100 **MAD**, 1977, s. 181 (1086/1675-1676). Hânelerden biri Harameyni'ş-Şerîfeyn Vakfı'na aitken, 2'si ise Mezzâz Câmîi Vakfı'na aittir.

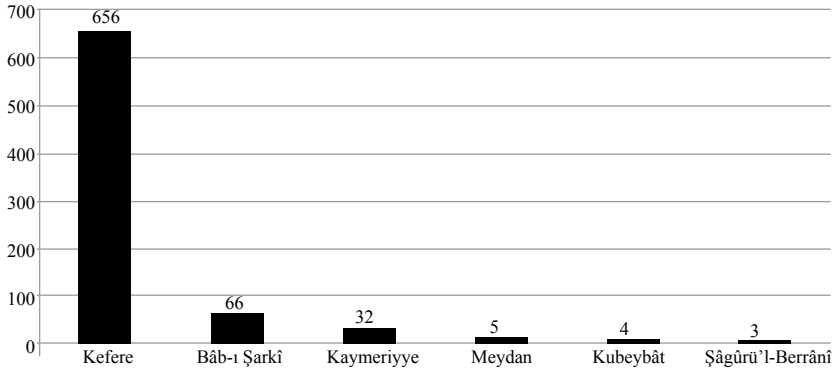

Kaymeriyye Mahallesi								
Et-Tavâşî	78	14 ¹⁰¹	-	-	-	-	-	92
Sâhatü Telletü'l- Havârîne	84	10 ¹⁰²	-	-	-	-	-	94
‘Iyâd	27	8 ¹⁰³	-	-	-	-	-	35
TOPLAM	189	32	-	-	-	-	-	221
Kubeybât Mahallesi								
Bi'rü's-Sûk	27	1 ¹⁰⁴	-	-	-	-	-	28
Selmân	39	1 ¹⁰⁵	-	-	-	-	-	40
Eş-Şeyh Ya'kûb	90	1 ¹⁰⁶	-	-	-	-	-	91
El-Cedîde	83	1 ¹⁰⁷	-	-	-	-	-	84
TOPLAM	239	4	-	-	-	-	-	243
Meydân Mahallesi								
Et-Tâli'ü'l- Cedîd	51	1 ¹⁰⁸	-	-	-	-	-	52
Ez-Zaybak	77	2 ¹⁰⁹	-	-	-	-	-	79
Kubbetü'l- Beydâ	121	1 ¹¹⁰	-	-	-	-	-	122
Duhrûc	38	1 ¹¹¹	-	-	-	-	-	39
TOPLAM	287	5	-	-	-	-	-	292

- 101 **MAD**, 1977, s. 202-204 (1086/1675-1676). Bunlardan 10'u reâyâ (evsat), 3'ü reâyâ (ednâ) ve 1'i ise evkâf (Emevî Câmii Vakfi) hânelere aittir.
- 102 **MAD**, 1977, s. 205 (1086/1675-1676). Bu hânelerden 4'ü reâyâ (â'lâ), 2'si reâyâ (evsat) ve 4'ü ise reâyâ (ednâ)dır.
- 103 **MAD**, 1977, s. 222 (1086/1675-1676). Bu hânelerden 4'ü reâyâ (â'lâ), 1'i reâyâ (evsat) ve 3'ü ise reâyâ (ednâ)dır.
- 104 **MAD**, 1977, s. 18 (1086/1675-1676). Bu hâne Kerimeddin Câmii Vakfi'ne aittir.
- 105 **MAD**, 1977, s. 21 (1086/1675-1676). Bu hâne reâyâ (evsat) hânedir.
- 106 **MAD**, 1977, s. 32 (1086/1675-1676). Bu hâne Harameyni'ş-Şerîfeyn Vakfi'ne aittir.
- 107 **MAD**, 1977, s. 33 (1086/1675-1676). Bu hâne reâyâ (ednâ) hânedir.
- 108 **MAD**, 1977, s. 36 (1086/1675-1676). Bu hâne reâyâ (ednâ) grubunda gösterilmiştir. Gayrimenkülün 2/3'i mülk 1/3'i ise Harameyn Vakfi'ne aittir.
- 109 **MAD**, 1977, s. 40 (1086/1675-1676). Bu hânelerden biri Şâdi Câmii Vakfi'ne aittir, diğeri ise bilâ-sâhib hânelere aittir.
- 110 **MAD**, 1977, s. 43 (1086/1675-1676). Bu hâne reâyâ (evsat) statüsündedir.
- 111 **MAD**, 1977, s. 48 (1086/1675-1676). Bu hâne bilâ-sâhib hânelere aittir.

Tablo-2'den anlaşıldığı üzere Hıristiyanların yoğun olarak ikâmet ettiği mahalleler arasında *Kefere/Nasârâ* ve *Bâb-ı Şarkî* mahalleleri başta gelmektedir. Bu iki mahallede toplam olarak Hıristiyan hânelerin sayısı 722'dir.¹¹² Diğer dört mahalledeki Hıristiyanların ikâmet ettiği hânelerin sayısı ise sadece 44'tür. Hıristiyanların hâne sayılarının mahallelere göre dağılımı aşağıdaki grafikte verilmiştir (bkz. Grafik-1).

Grafik-1 1086/1675-1676 Yılında Mahallelere Göre Hıristiyan Hânelerin Sayısı

Grafik-1'de görüldüğü üzere *Kaymeriyye*, *Meydân*, *Kubeybât* ve *Şâgürü'l-Berrânî* gibi mahallelerdeki zimmîler, defterde kayıt dışı olan neferlere işaret etmektedir.

c. 2798 Numaralı ve 1110-1111/1699 Tarihli Tenzilât Tevzi Defterine Göre Gayrimüslimlerin *Avârizhâne* Sayıları

2798 numaralı deftere göre nefis-i Şam ve Şam'ın nâhiyeleri ile köylerinin toplam itibârî avârizhâne sayısı 3597,5'tir.¹¹³ 20 Ramazan 1110/22 Mart 1699 tarihli fermân ile kazâ merkezi ve nâhiyelerin hâne sayısından 1097,5 hâne tenzil edilmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilirse, 2050,25 hânelik nefis-i

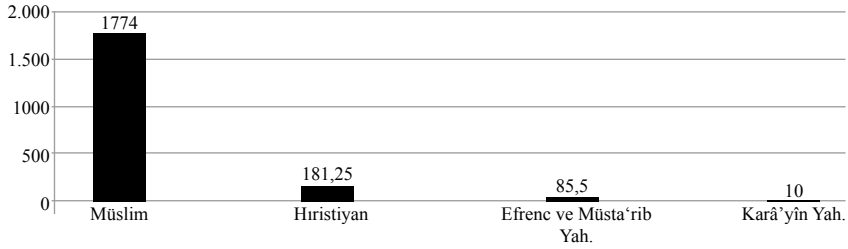
112 Daha önceki çalışmalarda 712 hâne olarak belirtilmişti. Samıkıran, **a.g.t.**, s. 204.

Ancak verilerin tekrar incelenmesi sonucunda bu sayının 722 olduğu saptanmıştır.

113 Avârizhâne dağılımının dinî topluluklara göre dağılımı için bkz. Grafik-2.

Şam'dan 550,25 hâne, 1547,25 hânedan oluşan *Şam*'ın nâhiyelerinden ise 547,5 hâne tenzil gerçekleştirilmiştir. Nefs-i *Şam*'daki tenzilâtın 216 hânesi *harâptan*, 334'ü ise *müstemid* olarak tanımlanan *iyilik ve ihsân* kaynaklı tenzilâtı oluşturmaktadır. *Şam*'ın nâhiyelerinde ise 319,5'i *harâptan*, 227,5'i *müstemide* olması sebebiyle tenzil edilmiştir. Kısacası kazâ genelindeki bu tenzilâtın sonra nefsi-i *Şam*'da 1500, *Şam*'ın nâhiye ve köylerinde ise 998,5 hâne geriye kalmıştır.

Grafik-2 1110-1111/1699 Yılında Nefs-i *Şam*'daki Dinî Toplulukların Avârizhâne Dağılımı

Grafik-2'de görüldüğü üzere, nefsi-i *Şam*'daki itibârî avârizhâne sayısı 2050,25'tir.¹¹⁴ Bunun, 276,75'ini gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu değer, defterdeki zimmî (zimmîyân) ve Müslüman (müslümânân) avârizhânelerinin tasnifinden yola çıkılarak elde edilmiştir. Böyle bir tasnife tâbi tutulmayan mahallelerdeki zimmî unsurlar ise ne yazık ki bu sayının dışında kalmıştır.

1) Yahûdîlerin Avârizhâne Sayıları

2798 numaralı defter, *Mahalle-i Yehûd-u Karâ'yîn* ve *Mahalle-i Yehûdiyân-ı Efrenc ve Müsta'rib* gibi Yahûdîlerin yaşadıkları sadece iki mahalleyi içermektedir. 1086/1675-1676 yılında olduğu gibi 1110-1111/1699 yılında da Karâ'yînlerin yaşadığı mahallede başka bir dinî topluluğun kaydına rastlanılmamıştır. 2798 numaralı deftere göre bu mahallede sadece üç hâne, isimleriyle beraber, *harâp* olarak kaydedilmiştir. 10 hânedan oluştuğu görülen mahallede 0,625 hâne *harâp*, 1,5 hâne ise *in'âma* müstehakk olduğu kabul

¹¹⁴ Müslim unsurların tam olarak değeri 1773,5'tir.

edilmiştir.¹¹⁵

Defterin tahriri yıllarında da *Yehûdiyân-ı Efrenc ve Müsta'rib Mahallesi*; Yahûdî, Müslüman ve Hıristiyanların karışık yaşadığı mahallelerden biriydi. Mahallede müslim itibârî hâne sayısı 3, “*in'âm*”ı hakk eden hâne sayısı 0,5'tir. Yahûdîlerin gerçek hâne sayısı 342 olup itibârî hâne sayısı 85,5, *harâp* ve *âshâb-ı emlâk* olarak tanımlanan hâne sayısı 12,25, *fürûnihâde/tenzil* ve *sâkinân-ı ücrâ'î (kirâcî)* olarak tanımlanan hâne sayısı 5,25 ve *in'âm* ise 10 hâne olarak tespit edilmiştir. Bütün bu indirimler sonucunda geriye 58 hâne kalmaktadır ki bunun 50'si *âshâb-ı emlâk*, 8'i ise *sâkinân-ı ücrâ'î (kirâcî)* idi.¹¹⁶

Nefs-i Şam'ın tahririnin sona erdiği sayfada yer alan ve aşağıdaki metni ihtiva eden arz, *Efrenc ve Müsta'rib Yahûdileri*'nin durumunu daha açık bir şekilde ifade etmektedir:

“*zîkr olunan Efrenc ve Müsta'rib Yehûd tâ'ifeleri üç yüz kırk iki nefer olup her dört neferine bir hâne hesâbıyla seksan beş bucuk hâne ile taht-ı defterde mukayyed lakin tâ'ife-i mezbûrdan elli üç neferi âshâb-ı emlâk olmayub kirâ ve ücret ile vakf havşlarında sâkin olub her dört neferine bir hâne hesâbından isâbet iden on üç hâne ve bir rub' edâsı 'azîm-i meşakat çekub za'af-ı hâllerine binâ'en beş hâne ve bir rub' hâneleri tenzil sekiz hâne merkûm elli üç neferin üzerlerine bâkî kalduğu işbu mahale şerh verildi*”¹¹⁷

Bu arzdan, 342 Yahûdî neferden 53'ünün emlâk sâhibi olmayıp vakıflara ait havşlarda kirâ ile kaldıkları, *her 4 neferine 1 hâne* hesâbıyla kendilerine isabet eden 13,25 hânenin mükellefiyetinin meşakatli olduğu; bu yüzden 5,25 hânenin tenzil edilmesiyle 8 hânenin, 53 neferin üzerine kaldığı anlaşılmaktadır. 342 neferin 53'ü emlâk sâhibi olmadığına göre bu durumda mahalledeki Yahûdîlerin % 15,50'si kirâ usulüyle emlâk tasarruf etmekteydiler.

115 **KK**, 2798, s. 27 (1110-1111/1699).

116 **KK**, 2798, s.27 (1110-1111/1699).

117 **KK**, 2798, s.27 (1110-1111/1699).

2) Hıristiyanların *Avârizhâne* Sayıları

2798 numaralı deftere göre *Nasârâ* ve *Bâb-ı Şarkî* mahallelerinde sâkin olan Hıristiyanların itibârî avârizhâne sayıları ile harâp ve in‘âm hâne sayıları aşağıdaki tablolarda verilmiştir (bkz. Tablo-3-4). *Nasârâ Mahallesi*’nin tahriri neticesinde mahalledeki – müslim ve Hıristiyan olmak üzere – toplam hâne 219,875¹¹⁸ olarak kaydedilmiştir. Müslim ve zımmî şeklinde *harâp* ve *in‘âm* hâneler hesaplanarak her iki topluluğun kalan hâne sayıları bulunmuştur. Ancak hâne sayıları, harâp hâneler ve in‘âma müstehakk olan hânelerin toplamı defterde verilen toplamlarla uyuşmamaktadır.

Tablo-3 1110-1111/1699 Yılında Nasâra Mahallesi’ndeki Hıristiyan Avârizhânelerin Dağılımı¹¹⁹

NASÂRÂ MAHALLESİ										
Sokaklar ¹²⁰	Hâne		Harâb Hâne		Müstemid Hâne		İn‘âm Hâne		Kalan Hâne	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z
	Kilisâ	1,25	13,75	0,25	0,375	-	-	0,125	2,25	0,875
Kalkâsiye	2	8	-	0,125	-	-	0,375	1,375	1,625	6,5
Lütfullah	2-5	19,5	-	0,125	-	-	0,375	3,25	2,125	16,125
Telle-i Lütfullah	1	16,5	-	0,125	-	-	0,125	2,75	0,875	13,625
Mâhir	1,625	14	0,125	-	-	0,25	0,25	2,25	1,25	11,5
Fıstık	1	16,5	-	-	0,25	-	0,125	2,75	0,625	13,75
Karâvine	3,25	12,5	0,125	0,25	-	-	0,5	2	2,625	10,25
Zeytünü’l- Berrânî	3	8	-	0,25	-	-	0,5	1,25	2,5	6,5

118 Yapılan hesaplama neticesinde 219,625 sayısı elde edilmiştir, ancak defterdeki sayısal değer dikkate alınmıştır.

119 **KK**, 2798, s.24-26 (1110-1111/1699).

120 Defterde ismen yazılan hânenin sokaklara dağılımı şu şekildedir: Kilisâ, Mâhir, Fıstık, Karâvine, el-Mevârîne, Nibtûn ve Râ’î gibi sokaklar 1’er müslim nefer; Kabû’l-Cuvvânî’de 5, Kilisâ, Karâvine, Zeytünü’l-Berrânî ve el-‘Iyâre’de 3’er, Ca’ber’de 2, Kalkâsiye, Lütfullah, Telle-i Lütfullah ve el-Mevârîne’de ise 1’er zımmî nefer ismiyle birlikte belirtilmiştir. Mâhir Sokağı’nda ismen belirtilen 1 hâne vakfa aittir.

Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma
(1674-1700)

El-Mevârine	2	5,25	-	0,25	0,25	-	0,25	0,875	1,5	4,125
Mesbekü'l-Berrâni	7,5	7	-	-	-	-	1,25	1,125	6,25	5,875
Nibtûn	6,5	6,75	-	-	0,25	-	1	1,125	5,25	5,625
Râ'î	3,75	4,5	0,25	-	-	-	0,5	0,75	3	3,75
El-'Iyâre	0,625	3,75	-	0,375	-	-	0,125	0,625	0,5	2,75
Zeytünü'l-Cuvvâni	1	6,25	-	-	-	-	0,125	1	0,875	5,25
Kabû'l-Cuvvâni	0,75	5	-	0,5	-	-	0,5	0,75	0,25	3,75
Hâric-i Bâb-ı Şarkî	1,375	0,625	-	-	-	-	-	-	-	-
Hanâniyâ	8,75	3,5	-	-	-	-	1,5	0,5	7,25	3
El-Kasaba	3,5	6,5	-	-	-	-	0,625	1,125	2,875	5,375
Ca'ber	2,625	8	-	0,125	-	-	0,375	1,25	2,25	6,625
TOPLAM	53,625	166	2,875	3,25	0,75	-	8,125	27	42,625	135,75

Tablo-3'deki veriler Hıristiyan mahallesindeki müslim hâne sayısının 53,625, Hıristiyan hâne sayısının ise 166 olduğunu göstermektedir. Hıristiyanların yoğun olarak ikâmet ettikleri mahallelerden bir diğeri olan *Bâb-ı Şarkî Mahallesi*'ndeki Hıristiyanların hâne dağılımları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (bkz. Tablo-4).

Tablo-4 1110-1111/1699 Yılında Bâb-ı Şarkî Sokaklarında Hıristiyanların Avârızhâne Dağılımı¹²¹

BÂB-I ŞARKÎ MAHALLESİ										
Sokaklar	Hâne		Harâb Hâne		Müstemid Hâne		İN'âm Hâne		Kalan Hâne	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z
Salatıyîn	3,75	3,5	-	-	-	-	3,125	0,5	3,125	3
Tâbi Zûkâk-ı Zeytûn-u Cuvvâni der-Mahalle-i Kefere	0,75		-	-	-	-	0,625	-	0,625	-
Tâbi Zûkâk-ı Karâvine der-Mahalle-i Kefere	2,25	2,75	-	-	0,25 ¹²²	-	1,625	0,5	1,625	2,25

121 **KK**, 2798, s.26 (1110-1111/1699).

122 Vakfa aittir

Tâbi-i Bâb-ı Şarkî der-Mahalle-i Kefere Müslümânân	1	-	-	-	-	-	0,75	-	0,75	-
Tâbi-i Zukâk-ı Mâhir der-Mahalle-i Kefere Müslümânân	0,25	-	-	-	-	-	0,125	-	0,125	-
Tâbi-i Zukâk-ı Nîbtûn der-Mahalle-i Kefere	0,25	-	-	-	-	-	0,125	-	0,125	-
Tâbi-i Zukâk-ı Râ'îder-Mahalle-i Kefere Müslümânân	1,75	-	-	-	-	-	1,5	-	1,5	-
Zukâk-ı Fıstık der-Mahalle-i Kefere	0,5	-	-	-	-	-	0,125	-	0,375	-
Tâbi-i Zukâk-ı Mesbek-i Berrânî der-Mahalle-i Kefere	1,5	-	-	-	-	-	0,25	-	1,25	-
Tâbi-i Zukâk-ı Mesbek-i Cuvvânî der-Mahalle-i Kefere	3	3,75	0,375	0,5	-	-	1,125	0,5	5,5	2,75
Kasaba	0,5	0,25	-	-	-	-	0,125	0,125	0,375	0,125
Tâbi-i Zukâk-ı Ca'ber der-Mahalle-i Kefere	0,75	1,25	-	-	-	-	0,25	0,25	0,5	1
Tâbi-i Hanâniyâ der-Mahalle-i Kefere	2,25	1	-	-	-	-	0,375	0,125	1,875	0,875
TOPLAM	19,75	15,25	0,625	0,5	-	-	3,625	2,5	15,625	12,25

Tablo-4'te görüldüğü üzere müslim hânelerin sayısı 19,75 iken Hıristiyan hânelerin sayısı ise 15,25'tir. O halde bu iki mahalledeki Hıristiyanlara ait avârızhâne sayısı toplam 181,25 olduğu söylenebilir.

d. 1292 Numaralı ve 1107/1695-1696 Tarihli Cizye Defteri'ne Göre Gayrimüslimlerin Nefer Sayıları

1107/1695-1696 yılına ait bu defterde *Nefs-i Şam*'daki cizye yükümlüsü olan Hıristiyan ve Yahûdîlerin yerleşik oldukları mahallelerin ve sokakların kaydedilmeyişi, bu toplulukların şehirdeki yerleşim dağılımlarını saptamayı imkânsız kılmaktadır. Sadece Hıristiyanların sâkin oldukları bazı mahalle ve sokaklar belirtilmiştir; *Kaymeriyye Mahallesi*, *Telle Sokağı*, *Kenîse Sokağı*, *Kalkâsiye Sokağı*, *Ca'ber Sokağı*, *Râ'î Sokağı* ve *Lütfullah Sokağı* gibi. Deftere göre *Şam*'ın merkezi, eyâlettteki gayrimüslimlerin en yoğun olarak bulunduğu

yerleşim yerlerinden biridir. Şehirde toplam 2424 nefer gayrimüslim kayıtlıdır. Şehir merkezindeki gayrimüslim neferlerin, *Şam Eyâleti*'ndeki toplam gayrimüslim neferler içindeki oranı % 53,9 olduğu saptanmıştır.

1) Yahûdîlerin Nefer Sayıları

1292 numaralı defterde bu milleti tanımlamak için *Yehûdî* veya *cemâ'at-ı Yehûdiyyân* gibi sözcükler kullanılmıştır. Bu tanımlar dikkate alındığında ve defterin geneli göz önünde bulundurulduğu takdirde bu cemaat mensûplarının yerleşim alanlarının şehir merkezleri olduğu görülecektir. Deftere göre eyâletteki Yahûdîlerin toplam nefer sayısı 656'dır. Bu nefer sayısının, eyâlet genelindeki toplam gayrimüslim neferler içinde bu sayının oranı ise % 14,56'dır. *Nefs-i Şam*'da toplam 406 nefer Yahûdî sâkindi. Bunlardan 41'i *Karâyîn Yahûdîleri*ken, 365'inin ise *Efrenc ve Müsta'rib Yahûdîleri* kimliğine sahip olduğu düşünülmektedir.¹²³ *Şam*'daki Yahûdî neferlerinin diğer şehirlerdeki, özellikle *Kudûs*'teki, Yahûdî neferlerinden fazla olması *Şam*'ın Yahûdîler açısından daha câzip bir Osmanlı şehri olduğunu göstermektedir. *Şam*'ın merkezinde ikâmet eden Yahûdîlerin eyâlet genelinde bulunan Yahûdîler içindeki sayısal oranı % 61,8'dir. Bunda *Şam*'ın eyâlet merkezi olması ile şehrin ticarî hacminin etkili olması muhtemeldir.

2) Hıristiyanların Nefer Sayıları

1292 numaralı defterdeki Hıristiyanların nefer sayıları verilirken, açıkça Hıristiyan kimliğini temsil eden *Nasârâ*, *Süryânî*, *Mârûnî*, *Ermenî*, *Rûm*, *Yunân* ve *Kıptî* gibi kavramların kaydı göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre *Şam Eyâleti*'ndeki toplam 4505 nefer cizye mükellefi içinde Hıristiyan mükelleflerin sayısı 2935 (nefer)'tir. Bunun dışındakiler –657 nefer Yahûdî mükelleften başka– yani dinî kimliği tespit edilemeyen 913 nefer genel olarak tarafımızdan sadece *gayrimüslim* olarak adlandırılmıştır.

1292 numaralı cizye defteri, *Şam Eyâleti*'ndeki gayrimüslimlerin en

---

123“2798 Numaralı Tenzilât Tevzi Defterine Göre Gayrimüslimlerin Avârızhâne Sayıları” başlığı altındaki “Yahûdîlerin Avârızhâne Sayıları” kısmına bkz.

fazla *nefs-i Şam*'da sâkin olduğunu göstermiştir. XVII. yüzyılın sonunda *Şam*'ın *çekim alanı* niteliğine sâhip olması,¹²⁴ şehirdeki gayrimüslim nüfusun eyâletteki oranını yükseltmiş olabilir. Şehirdeki 2424 nefer mükellefin 1941 neferi Hıristiyandı. Buna ek olarak sadece *müsâfirîn, garîb ve perâkende* olarak kaydedilen 77 neferden 19'u *Ermenî* milletinden olup 58 neferin dinî kimliği tespit edilememiştir.¹²⁵ Bu durumda şehirdeki Hıristiyanların toplam nefer sayısının 1960 olduğu ortaya çıkmaktadır. *Şam*'daki Hıristiyan neferlerin eyâlet genelindeki Hıristiyan neferler içindeki oranı % 66,8'dir. Bu oran, eyâletteki gayrimüslimlerin yerleşim alanı olarak en çok tercih ettiği *Şam*'ın, aynı zamanda eyâletteki Hıristiyanlar için de merkezî bir şehir konumunda olduğunu göstermektedir.

4. *Şam*'ın Tahminî Nüfus Değerlerinin Hesaplanması

1977 numaralı deftere göre şehirde kayıtlı toplam – müslim ve gayrimüslimler ile birlikte – hâne/beyt sayısı 12889'dur.¹²⁶ Ancak sadece insanların aile bireyleriyle birlikte içinde oturmalarına tahsis edilmiş evlerin sayısı 12381¹²⁷ olarak tespit edilmiştir. Bu evlerden 755'i Hıristiyan, 383'ü Yahûdîdir. Geriye kalan 11243 ev ise müslimlerden oluşmaktadır. Yani 12381 evin % 90,81'i Müslüman, % 6,10'u Hıristiyan ve % 3,09'u ise Yahûdîdir.

1977 numaralı mufassal avârizhâne defterindeki hâne/nefer değerlerini tahminî nüfus değerlerine dönüştürmek için ilk önce *ailelerin birey ortalamalarını* saptamak gerekmektedir. Müslüman ailelerin birey ortalamasını bulmak için 10, 15 ve 19 numaralı *Şam Şer'iyeye Sicili Defterleri*'nde¹²⁸ toplam 645 tereke incelenmiştir. İncelenen bu tereke kayıtları, *Şam*'daki bir Müslüman ailenin birey ortalamasının 4,83 olduğunu göstermiştir. Bazı defterlerde sadece 8 Yahûdî ailesinin tereke kaydı yer almaktadır (bkz. Tablo-5). Bu ailelerin

124 Hourani, **a.g.e.**, s. 282.

125 **MAD**, 1292, s. 25 (1107/1695-1696).

126 Samıkıran, **a.g.t.**, s. 173.

127 508 hâne tahminî nüfus hesaplamalarının dışında tutulmasıyla bu sayı elde edilmiştir bkz. Kaynakların Tahlili ve Tenkiti.

128 10 numaralı defterden 100, 15 numaralı defterden 184 ve 19 numaralı defterden ise 361 Müslümanın tereke örnekleri alınmıştır.

birey sayılarının toplamı 35 (kişi)'tir. Bu sayı, toplam Yahûdî aile sayısı olan 8'e bölüldüğünde sonuç olarak 4,38 sayısı elde edilir. Böylece elde edilen bu sayı şimdilik Yahûdî ailelerin tahminî birey ortalaması olarak kabul edilebilir.

Tablo-5 Yahûdîlere Ait Tereke Kayıtları ve Aile Birey Ortalamaları

Sıra No	Sicil Kayıt Tarihi	Aile Birey Sayısı	Sıra No	Sicil Kayıt Tarihi	Aile Birey Sayısı
1	23 Ocak 1687	5 ¹²⁹	5	6 Haziran 1778*	6 ¹³⁰
2	2 Ağustos 1694	9 ¹³¹	6	21 Ağustos 1720	5 ¹³²
3	5 Temmuz 1719	4 ¹³³	7	13 Mart 1721	4 ¹³⁴
4	11 Eylül 1718	3 ¹³⁵	8	3 Ağustos 1726	5 ¹³⁶

Bazı muhalefât defterlerinin incelenmesi esnasında Hıristiyan terekelerinin, Yahûdî terekelerine nazaran biraz daha fazla olduğu görülmüştür. Hıristiyan ailelerin birey ortalamaları belirlenirken 15, 19, 37, 39 ve 54 numaralı defterlerde kaydedilen muhalefâttan istifade edilmiştir (bkz. Tablo-6).

129 Şam Şer'iyeye Sicilleri (ŞSS), 15, s. 42-43/h. 39.

* Bu sicilin kayıt tarihi çalışmanın zaman dilimine oldukça uzak olduğu için aile birey ortalamasını saptamada hesap dışı bırakılmıştır.

130 ŞSS, 38, s. 69/h. 83.

131 ŞSS, 19, s. 140/h. 142.

132 ŞSS, 39, s. 178 /h. 181.

133 ŞSS, 37, s. 141-142/h. 112.

134 ŞSS, 39, s. 310-311/h. 321.

135 ŞSS, 38, s. 7/h. 9.

136 ŞSS, 54, s. 116-117/h. 145.

Tablo-6 Hıristiyanlara Ait Tereke Kayıtları¹³⁷ ve Aile Birey Ortalamaları

Sıra	Sicil Tarihi	Aile Birey Sayısı	Sıra	Sicil Tarihi	Aile Birey Sayısı
1	15 Aralık 1687	6	28	1 Mayıs 1719	7
2	18 Ocak 1688	4	29	22 Aralık 1719	7
3	12 Şubat 1688	4	30	20 Şubat 1720	6
4	5 Eylül 1688	2	31	25 Şubat 1720	5
5	11 Ocak 1689	3	32	19 Mart 1720	5
6	4 Mayıs 1689	5	33	28 Mart 1720	4
7	24 Mayıs 1689	2	34	16 Nisan 1720	3
8	23 Aralık 1689	Saptanamadı	35	13 Temmuz 1720	3
9	1-9 Mayıs 1690	6	36	17 Ekim 1720	5
10	13 Temmuz 1690	5	37	7 Aralık 1720	5
11	16 Ağustos 1690	7	38	7 Mayıs 1721	3
12	9 Ağustos 1690	5	39	6 Temmuz 1721	Gayr-i vâris*
13	23 Nisan 1692	6	40	9 Ağustos 1721	4
14	11 Eylül 1691	4	41	29 Ağustos 1721	6
15	3 Şubat 1692	5	42	3 Ekim 1721	3
16	25 Haziran 1692	5	43	9 Ekim 1721	5
17	13 Ağustos 1692	6	44	1 Aralık 1721	4
18	11 Temmuz 1705	6	45	1 Ocak 1722	9
19	28 Kasım 1718	6	46	25 Ekim 1725	5
20	1717-1718	4	47	3 Temmuz 1726	5
21	29 Aralık 1718	7	48	14 Temmuz 1726	7
22	1 Ocak 1719	4	49	10 Temmuz 1726	12
23	7 Ocak 1719	7	50	18 Temmuz 1726	5
24	22 Mart 1719	5	51	12 Eylül 1726	6
25	11 Mart 1719	3	52	11 Nisan 1727	6
26	23 Mart 1719	3	53	28 Eylül 1727	5
27	4 Nisan 1719	7	54	13 Kasım 1727	5

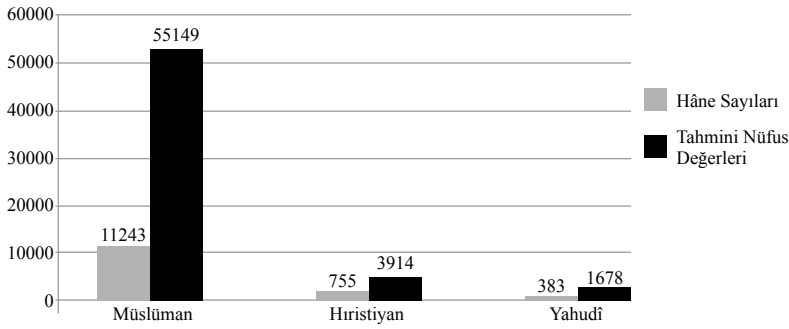
Tablo-6'da görüldüğü üzere 1687-1727 yılları arasında kaydedilen toplam 54 Hıristiyan tereke kaydı bulunmaktadır. Ancak bunlardan sadece 52'si aile birey ortalamasını saptamak için kullanılmıştır. Bu terekelerde elde edilen ailelerin toplam birey sayısı 267 (kişi)'dir. Aile birey ortalamasının bulunması için 267 sayısının 52'ye bölünmesi neticesinde elde edilen 5,13 sayısı, Hıristiyan ailelerin tahmini birey ortalamasını vermektedir.

137 ŞSS, 15, s. 104-105, 123-124, 124-126, 165-166, 182-183, 205, 207, 248-249/h. 102, 113, 114, 146, 164, 187, 189, 225; ŞSS, 19, s. 12-14, 28-29, 29-31, 31, 106, 236-237, 260-261, 370, 430, 473-474/h. 10, 25, 26, 27, 91, 239, 264, 378, 429, 483; ŞSS, 37, s. 5-6, 21-22, 40-41, 53, 60-61, 100-1001, 102-103, 103-104, 109-110, 116-118, /h. 2, 8, 34, 43, 49, 74, 76, 77, 83, 89; ŞSS, 39, s. 3, 16-17, 25-26, 28-29, 124-125, 233-234, 260, 328-329, 345-346, 352, 354, 362, 369, 413, 418-419/h. 2, 16, 26, 30, 125, 218, 263, 337, 355, 362, 365, 372, 376, 437, 444; ŞSS, 54, s. 21-22, 93-94, 107-108, 109-111, 113-114, 126, 187-188, 240/h. 26, 123, 132, 136, 140, 128, 228, 294.

* Gayr-i vâris olarak belirtilen tereke sâhibi râhiptir.

Ailelerin birey ortalamaları bulunduğuna göre tahminî nüfus değerlerini tespit etmek için yapılan hesaplamalar neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır: $383 \times 4,38 = 1678$ (kişi) Yahûdî, $755 \times 5,13 = 3914$ (kişi)¹³⁸ Hıristiyan, $11243 \times 4,83 = 55154$ (kişi)¹³⁹ Müslümandır. Bu durumda 1086/1675-1676 yılında Şam'ın tahminî nüfusunun şimdilik 60746 (kişi) olduğu söylenebilir.¹⁴⁰ Oysaki Evliya Çelebi *Defterzâde Muhammed Paşa* zamanında yolcular, şehre geçici olarak gelenler ve sâkinleriyle birlikte şehirde bulunan insan sayısının 600.000 olduğunu kaydetmektedir.¹⁴¹ Şayet seyyâh nefis-i Şam'ı kastediyorsa, verilen bu değer oldukça abartılı görünüyor.

Grafik-3 1086/1675-1676 Yılında Şam'daki Dinî Toplulukların Hâne Dağılımları ve Tahminî Nüfus Değerleri

1977 numaralı deftere özgü bir nitelik olan bekârlarınve evlilerin belirtilmemesi hususu göz önünde bulundurulduğu takdirde hem şehrin genel nüfus değerleri hem de dinî toplulukların nüfus değerlerinin, belirtilen değerlerin altına düşme ihtimali yüksektir. 1977 ve 1292 numaralı defterlerde kayıtlı bulunan gayrimüslimlerin hâne ve nefer sayıları arasındaki fark aşağıdaki grafikte açıkça görülmektedir (bkz. Grafik-4).

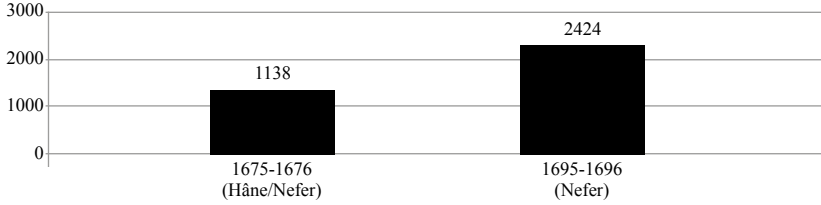
138 Bu tahminî değer, *havşların* etkisi göz önünde bulundurularak ileri sürülmüştür.

139 Bu tahminî değerde *havşların* etkisi göz önünde bulundurulmuştur.

140 Katsayı farklılığından dolayı daha önceki çalışmada şehir merkezinin tahminî nüfusu 74826 (kişi) olarak kaydedilmişti. Samıkıran, **a.g.t.**, s. 176.

141 ...(*Şam'da*) *altı kere yüz bin âdem bulunmuşdur böyle bir âdem deryâsıdır...* Evliya Çelebi, **Seyâhatnâme**, c. V, s. 106a.

Grafik-4 1086/1675-1676 ve 1107/1695-1696 Yıllarında Şam'daki Gayrimüslimlerin Hâne ve Nefer Sayıları

Grafik-4'de görüldüğü üzere 1086/1675-1676 yılında şehirdeki *mülkiyet sâhibi/mutasarrıfı* gayrimüslimler ile 1107/1695-1696 yılında *cizye yükümlüsü* olan gayrimüslimler arasında % 100'den fazla bir fark olduğu tespit edilmiştir. Bu ciddi farkın ortaya çıkması, büyük olasılıkla, defterlerin farklı amaçlarla tahrir edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yani *avârız vergisinin* yükümlüsü, *hânenin mülkiyet sâhipliğini* elinde bulunduran veya *hânenin tasarruf hakkına sâhip* olup bir aileyi temsil eden aile reisi bir gayrimüslim olurken; *cizye yükümlüsü* ise bu hânenin mülkiyetine/tasarruf hakkına sâhip bir gayrimüslim ailenin *cizye* ödemekle yükümlü yetişkin erkek üyelerinden biri olabilir. Kısacası birden fazla *cizye yükümlüsü* bir *avârızhânenin* mensûpları olması gayet mümkündür. Bu yüzden *cizye* defterlerindeki verilere dayanılarak gayrimüslimlerin tahminî nüfusunun saptanmaya çalışılması, yani her bir vergi mükellifi için bir kat sayı tayini,¹⁴² araştırmacıyı tarihî gerçeklerin dışına sürükleyebilir. Bu yüzden 1292 numaralı defterden yola çıkılarak gayrimüslimlerin tahminî nüfusu ileri sürülememiştir.

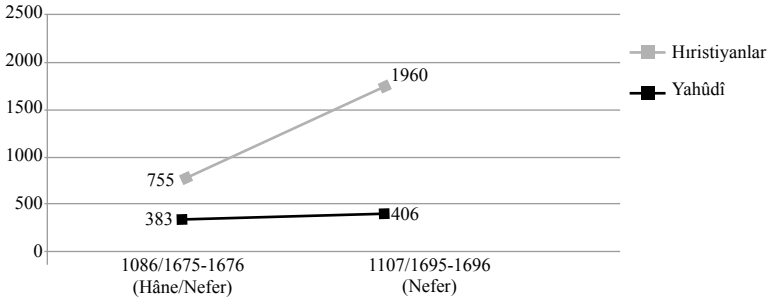
Bu farkın bir diğer sebebi ise 1977 numaralı defterde şehirde geçici maksatlarla bulunan (yolcu, yabancı ve tüccâr gibi) *bi'l-fi'l tasarruflarında 'avârız ve sâ'ir emr-i şerîfimle tekâlif icâb ider emlâk ve yerleri'*¹⁴³ olmayan

142 Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1986, s. 49-50; Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, **Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 65 (2013), Ankara Bahar 2013, s. 187.

143 Meselâ Evâhir-i Şevvâl 1100/8-16 Ağustos 1689 tarihli bir hüküme göre İstanbul'daki Ermeni Acem tâifesinin *müsâferet tarikiyle tüccâr tâ'ifesinden olub*

veya yersiz-yurtsuz insan gruplarını kapsadığına işaret eden bir kayıda rastlanmamasıdır. Oysaki 1691 reformundan sonra yabancılarla yolcuların tahrir esnasında buldukları yerlerde cizye ödemeleri usulünün getirilmesi¹⁴⁴ sebebiyle bu usûl sonraki defterlerde uygulanmış olacak ki 1292 numaralı defterde *müsâfirîn*, *garib* ve *perâkende* olarak tanımlanan gayrimüslimler de kaydedilmiş görünmektedir. Buna ek olarak defterlerin (1977 ve 1292 numaralı defterler) tahrir tarihi arasındaki zaman farkı da defterlerdeki gayrimüslim hâne ve nefer sayıları arasındaki farkın fazlalığına sebep olması yüksek bir ihtimaldir. Yani – şimdilik ispât etmek mümkün olmamakla birlikte – şehirdeki belirli bir nüfusun yaklaşık olarak çeyrek asırda vergi verebilecek yaşa ulaşmış olabilme veya göç yoluyla şehre gelip hâneye yazılma ihtimali de bu farkın sebeplerinden biri olarak gösterilebilir (bkz. Grafik-5).

Grafik-5 1086/1675-1676 ve 1107/1695-1696 Yıllarında Yahûdî ve Hıristiyanların Hâne ve Nefer Sayıları

Grafik-5'te görüldüğü üzere 1107/1695-1696 yılında –1292 numaralı deftere göre–Hıristiyanların nefer sayısı 1960'tır. Defterde bu Hıristiyanların etnik kimliklerine ilişkin kayıtlar yok denecek kadar azdır. Etnik kimlikleri defterden tespit etmek mümkün değildir. Fakat seyyâh Maundrell, kısıtlı da olsa bu hususta bir bilgi vermektedir. Şam'daki bir patriğin kendisine verdiği

hâneye bağılı emlâk ve ârâzî ve dükkân ve fûrûnda 'alakaları olmadığından dolayı avârız ve diğer tekâliflerle bunlara zulm edilmemesi emredilmişti. MD, 98, s. 234/h. 844 (Evâhir-i Şevvâl 1100/8-16 Ağustos 1689).

144 İnalçık, "Cizye", s. 46.

bilgiye göre şehirde Grek milletinden 1200'den fazla kişi bulunmaktaydı.¹⁴⁵ Verilen bu değerin doğruluğu veya yanlışlığı incelenen cizye defteri aracılığıyla tespit edilememiştir. Çünkü cizye defteri etnik kimliğe yönelik kısmî bilgiler içermektedir.

Yukarıdaki grafiğe göre 1086/1675-1676 yılındaki –1977 numaralı deftere göre– Hıristiyan hâne sayısının, 1107/1695-1696 yılındaki nefer sayısının yaklaşık olarak iki buçuk katı kadar artmasına rağmen, Yahûdîlerin hâne ve nefer sayıları arasında fazla bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Yani – avâriz ve cizye defterlerinin vergi matrahı göz önünde bulundurulursa– Yahûdîlerin hâne ve nefer sayıları, Hıristiyanlarınkine benzer bir artış oranına sâhip değildir. Bunun sebebi ya cizye tahsildârının usûlsüzlüğünden ya da merkezî otoritenin Efrenc ve Müsta'rib Yahûdî topluluğuna münhasır cizye muâfiyeti siyasetinden kaynaklanmaktaydı. İkinci ihtimâl biraz daha kuvvetlidir. Çünkü 2798 numaralı defter, bu Yâhûdî topluluğuna yönelik ihsâna işâret eden bir arzı ihtivâ etmektedir.¹⁴⁶ Ayrıca bu topluluğun kirâcı statüsünde olması, muâfiyetin bir diğer sebebi olabilir.

2798 numaralı defter, 1110-1111/1699 yılındaki nefsi-*Şam*'in tahmini nüfusu hakkında sayısal değerler ileri sürülmesine imkân vermektedir. Defterdeki sayısal veriler itibârî avârizhâneleri temsil etse de *Efrenc ve Müsta'rib Yahûdîlerine ilişkin her dört neferine bir hâne hesâbı* şeklindeki kayıt, bu tarihte nefsi-*Şam*'in nüfüsüne yönelik tahminler yapılmasına olanak sunmaktadır. Deftere göre nefsi-*Şam*'da toplam 2050,25 avârizhânesi kayıtlı olup bunun 1773,5'ini müslim, 181,25'ini Hıristiyan,¹⁴⁷ 85,5'ini *Efrenc ve Müsta'rib Yahûdîleri* ve 10'unu ise *Karâyîn Yahûdîlerinin* avârizhâneleri oluşturmaktadır. Her bir hâne 4 nefer olduğu düşünülürse nefsi-*Şam*'da; $1773,5 \times 4 = 7094$ nefer müslim, $181,25 \times 4 = 725$ nefer Hıristiyan, $10 \times 4 = 40$

145 Henry Maundrell, **A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697**, London 1823, s. 38.

146 Arz için '2798 Numaralı Tenzilât Tevzi Defteri'ne Göre Gayrimüslimlerin Hâne Sayıları' kısmına bakınız.

147 Bu sayıya *Meydân* ve *Kaymeri* mahallelerindeki kayıt dışı gayrimüslimler de eklenmiştir.

nefer Karâyîn Yahûdîleri, 85,5 x 4=342 nefer Efrenc ve Müsta'rib Yahûdîleri bulunmaktaydı. Böylece her bir dinî topluluğun nefer/gerçek hâne değerleri ayrı ayrı tespit edilmiş ve 1110-1111/1699 yılında nefsi-i Şam'da toplam 8201 neferin/gerçek hânenin varlığı teyit edilmiştir.

Tahminî nüfusu bulmak için bundan sonraki aşama Müslim, Hıristiyan ve Yahûdîlere mensûp her bir ailenin birey ortalamalarının (Müslim 4,83; Hıristiyan 5,13 ve Yahûdî 4,38), elde edilen dinî toplulukların nefer sayılarıyla çarpımı sonucunda nefsi-i Şam'da 34264'ü (kişi) Müslüman, 3719'u (kişi) Hıristiyan, 175'i (kişi) Karâyîn Yahûdîleri ve 1498'i (kişi) ise Efrenc ve Müsta'rib Yahûdîleri olmak üzere şehir merkezinin toplam tahminî nüfusunun 39656 (kişi) olduğu ortaya çıkıyor. 1110-1111/1699 yılı için ortaya konan bu tahminî değer ile 1086/1675-1676 yılı için ileri sürülen değer arasında ciddi bir fark göze çarpmaktadır ki bunun sebebi muâf hânelerin 1110-1111/1699 tarihli deftere kaydedilmeme ihtimâlini akla getirmektedir. Muâf hânelerin kaydedilmediği görüşü kabul edildiği takdirde, 2798 numaralı defterde harâp olup nefer nefer isimleri kaydedilen bazı hânelerin 1977 numaralı defterde *evkâf*,¹⁴⁸ *asker*¹⁴⁹ ve *sâdât*¹⁵⁰ hâneler başlığı altında kaydedilmesi hususu ile bu hânelerin 2798 numaralı defterdeki her sokağın toplam itibârî avârizhâne sayısından düşürülmesi hususu nasıl açıklanmalıdır? 2798 numaralı defterde mutasarrıfları nefer olarak verilen ve 1977 numaralı defterde ise harâp olduğuna dair üzerlerine şerh düşülen toplam 1216 harâp hânenin 1156'sının *reâyâ hâne* başlığı altında kaydedilmesi, 2798 numaralı defterdeki avârizhânelerin daha çok vergi mükellefi müslim ve gayrimüslim reâyâyı kapsadığını göstermektedir.

5. Gayrimüslimlerin Sahip Oldukları Meslekler

Gayrimüslimler çeşitli meslek kollarında çalışmakta ve hizmet vermekteydi.

148 **MAD**, 1977, s. 8, 11, 16, 32, 39, 53, 80, 81, 83, 87, 91, 159, 165, 167, 180, 272 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 2, 4, 5, 6, 9, 10, 14, 15, 16, 23 (1110-1111/1699).

149 **MAD**, 1977, s. 27, 30, 32, 38, 49, 80, 177, 195, 245 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 4, 5, 6, 9, 16, 18, 21 (1110-1111/1699).

150 **MAD**, 1977, s. 71, 161, 220, 271 (1086/1675-1676); **KK**, 2798, s. 8, 14, 19, 23 (1110-1111/1699).

Bunlar, tarım ve gıda kolundan sağlık, dokuma, deri, kimyasal, metal, ticaret ve pazarlama ve nakliye koluna kadar farklı iş alanlarında meslek sâhibiydiler. Şam ve Halep mahkeme kayıtlarına dayanılarak XVII ve XVIII. yüzyıllarda bu şehirlerin her birinde 160-180 arasında esnâf tâifesinin varlığı tahmin edilmektedir.¹⁵¹ Verilen bu sayılar muhtemelen müslim ve gayrimüslimleri kapsamaktaydı. Cizye defterindeki meslek isimlerinin incelenmesi neticesinde nefsi-i Şam 'da 103 farklı meslek kolunun varlığı tespit edilmiştir.

a. 1086/1675-1676 Avârız-hâne Defterine Göre

1) Yahûdiler

1977 numaralı avârızhâne defterinde gayrimüslimlerin mesleklerine ilişkin yeterli bilgiye rastlanılmamıştır. Defterin bazı bölümlerinde elde edilen bazı bilgi kırıntıları Yahûdilerin uğraşlarını kısıtlı da olsa tanıma fırsatı vermektedir. *Yahûdiyân-ı Karâ'îyin Mahallesi* 'nde bir fırın ile birlikte 1 hayyât, 1 neccâr, 1 tabîb,¹⁵² *Yahûdiyân-ı Efrenc ve Müsta'rib Mahallesi* 'nde 1 nakkâş, 1 akkâd, 1 kabbânî, 1 hayyâk, 1 sükkârî, 1 dakkâk, 3 tabbâh;¹⁵³ *Tâbi-i Telletü'l-Harâb* 'da 1 tüfekçi ve 1 bevâb¹⁵⁴ Yahûdî meslek erbâblarındandır. Yahûdiler boyacılık işiyle uğraşmaktaydılar. *Yahûdiyân-ı Efrenc ve Müsta'rib Mahallesi* 'nde 1 boyahanenin varlığı göze çarpmaktadır.¹⁵⁵

2) Hıristiyanlar

1086/1675-1676 yılında yoğun olarak ikâmet ettikleri *Kefere/Nasârâ, Mahallesi* 'nin hemen hemen her sokağında Hıristiyanların dükkânları bulunmaktaydı. Mahallede toplam 13 dükkân kaydına rastlanılmıştır.¹⁵⁶ Bu

151 Abdul-Karim Rafeq, "Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria", **Journal Of The American Oriental Society**, vol. 111/3, (1991), July-September 1991, s. 498.

152 **MAD**, 1977, s. 304 (1086/1675-1676).

153 **MAD**, 1977, s. 305, 306, 308, 309 (1086/1675-1676).

154 **MAD**, 1977, s. 310 (1086/1675-1676).

155 **MAD**, 1977, s. 306 (1086/1675-1676).

156 *Kilîsâ Sokağı* 'nda 1, *Lütfullah Sokağı* 'nda 3, *Fistik Sokağı* 'nda 1, *Karâvine Sokağı* 'nda 2, *Zeytünü'l-Cuvvânî Sokağı* 'nda 1, *Kâbü'l-Cuvvânî Sokağı* 'nda 1,

dükkânlardan *el-Kasaba Sokağı* 'nda bulunan ve satıcı mı imâlâtçı mı olduğu saptanamayan 3 dükkân ipek üzerineydi. Ancak diğer dükkânların hangi emtia üzerine yoğunlaştığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Buna ek olarak *Bâb-ı Şarkî Mahallesi* 'ne bağlı *Salatîn Sokağı* 'nda da 1 dükkân bulunuyordu. Defterdeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere Hıristiyanların bu mahallede işlettikleri iş yerleri (kârhâne) bulunmaktaydı. Bu iş yerleri başta ipekli olmak üzere boya gibi kimyasal maddeleri üreten işletmelerden oluşmaktaydı. Bunun yanında taş işleten bir iş yeri de çalışır durumdaydı. Hıristiyanların işlettiği toplam 12 *kârhâne-i harîr*,¹⁵⁷ 2 "*boyahâne*"¹⁵⁸ ve 1 *kârhâne-i taş*¹⁵⁹ olarak kaydedilen işletme yer almaktaydı. İpek üzerine olan işletmelerin çoğu *Mâhir Sokağı* 'ndaydı. Sokaktaki bu işletmelerin tamamı muhtemelen *Sîdnâyâ* din adamları (ruhbân) tarafından işletilmekteydi. Ancak bu din adamları bu işletmelerin sahipleri olduğu kabul edilse bile, bunların kâr u kisbe kadir mükellefler sınıfına dâhil edilip 1107/1695-1696 tarihli cizye defterine kaydedilmesi gerekirdi.

Kısacası deftere göre mahalledeki Hıristiyanlar bıçakçılık, boyacılık, ipekçilik, ayakkabıcılık, tabîblik, baytârlık ve demircilik işleriyle uğraşmaktaydılar. Defterde en çok adı geçen uğraş tabîblik olup –ancak defterde meslekler ayrı ayrı kaydedilmediği için diğer meslekler hakkında şimdilik bilgimiz bulunmamaktadır– mahallede toplam 6 tabîb hizmet vermekteydi.¹⁶⁰ *Bâb-ı Şarkî Mahallesi* 'nde

el-Kasaba Sokağı 'nda 3 ve *Ca'ber Sokağı* 'nda 1 dükkân yer almaktaydı. **MAD**, 1977, s. 277, 280, 286, 293, 294, 297, 298, 299 (1086/1675-1676).

157 *Kilisâ Sokağı* 'nda 1, *Mâhir Sokağı* 'nda 7, *Fıstık Sokağı* 'nda 1, *Râ'î Sokağı* 'nda 1 ve *Zeytünü'l-Cuvvânî Sokağı* 'nda 2 kârhâne-i harîr yer almaktaydı. **MAD**, 1977, s. 277, 283, 285, 292, 293, 298 (1086/1675-1676). *Kârhâne*, bir sanatla iştiğal eden işçilerin ve makinelerin kurulup işlettiği bina veya fabrika demektir Şemseddin Samî, **Kâmûs**, s. 1137.

158 *Lütfullah Sokağı* 'nda ve *Fıstık Sokağı* 'nda 1'er olmak üzere toplam iki adet boyahane vardı. **MAD**, 1977, s. 280, 285 (1086/1675-1676).

159 **MAD**, 1977, s. 285 (1086/1675-1676).

160 *Mâhir Sokağı* 'nda 1, *Karâvine Sokağı* 'nda 2, *Zeytünü'l-Berrânî Sokağı* 'nda 1, *Râ'î Sokağı* 'nda 1 ve *Zeytünü'l-Cuvvânî Sokağı* 'nda 1 tabîb bulunmaktaydı. **MAD**, 1977, s. 283, 286, 287, 292, 293 (1086/1675-1676). *Zeytünü'l-Berrânî* 'deki tabîb â'lâ statüsünde olmasına rağmen 4 Receb 1097/27 Mayıs 1686 tarihinde emr-i fermân ile avârızdan düşürülmüştür. Yine *Karâvine* 'deki bir tabîbin isminin (Hidâyet ibn-i Ni'metullah) hemen yanına *mu'âf tabîb-i hazîk* şeklinde bir şerh

ise 2 tâbîb görev yapmaktaydı.¹⁶¹ Ayrıca *Mesbekü'l-Berrânî Sokağı*'nda baytâr mesleğini yürüten bir Hıristiyan mevcut¹⁶² olmasına rağmen, 1110-1111/1699 yılında Hıristiyanlar arasında baytâr mesleğine rastlanılmamıştır.

b. 1107/1695-1696 Cizye Defterine Göre

Defterde *Şam Eyâleti*'nde toplam 4505 nefer gayrimüslim mükelleften sadece 3081'inin uğraştığı mesleklere ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Bununla birlikte defterde dikkati çeken bir durum söz konusudur ki o da *Şam, Kudüs, Lüdd Köyü, Yâfâ İskelesi, Remle, Gazze ve Nablus* şehirlerinde gayrimüslimlerin uğraştıkları meslekler kaydedilirken *Sayda, Safed, Akkâ, Beyrut, Hayfa ve Lecûn* gibi idarî birimlerde ikâmet eden gayrimüslimlerin meslekleri kaydedilmemiştir. *Şam*'ın merkezinde ise 1938 nefer Hıristiyan ve 387 nefer Yahûdînin meslek bilgileri verilmiş olup 3'ü Hıristiyan 19'u Yahûdî olmak üzere toplam 22 gayrimüslim ile *müsâfirîn, garîb ve perâkende* başlığı altında verilen 77 nefer gayrimüslimin meslekleri belirtilmemiştir.

1) Yahûdîler

Yukarıda da ifade edildiği üzere şehir merkezindeki toplam 406 nefer Yahûdîden 387'sinin meslekî bilgileri verilmişken, 19'unun mesleği

---

konmuştur. *Hâzik; mâhir, mahâretli, 'ilm u san'atında vukûf ve ma'lûmât-ı tâmmesi olan, tabîb-i hazik* ise *tabîblerin en mahâretlilerinden* olan kimseye denir. Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s. 535. Muhtemelen bu tabîbler maharetinden dolayı şehirdeki resmî dairelerin birinde istihdâm edilmiş ve bu yüzden vergiden mu'âf olmuşlardır. Çünkü mühimme defterlerinde gayrimüslim tabîblerin saraylarda vazifeli olması hasebiyle avâriz vergisinden mu'âf tutulduklarına rastlanılmaktadır. Meselâ 1104/1693 ve 1106/1695 tarihli hükümlerde Saray-ı Cedîd tabîblerinden/hâssa tabîblerinden Levî isminde bir Yahûdînin, sarây-ı cedîd-i 'âmirenin *hasta ve marîzalarına yaz ve kış bilâ-ücret hizmet ve 'ilâc etmek şartıyla* berât-ı âlişân ile avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden mu'âf ve müsellemler olduğu belirtilmiştir. **MD**, 104, s. 156/h.669 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1104/17-26 Şubat 1693); **MD**, 106, s. 72/h. 262 (Evâsıt-ı Ramazan 1106/25 Nisan-4 Mayıs 1695).

161 **MAD**, 1977, s. 299, 300 (1086/1675-1676). Bu tabîbler, *Salatîn ve Tâbi-i Zukak-ı Zeytûnî'l-Cuvvânî der-Mahalle-i Kefere* olarak kaydedilen sokaklarda ikâmet etmekteydi.

162 **MAD**, 1977, s. 289 (1086/1675-1676).

kaydedilmemiştir. Yahûdîlerin uğraştığı meslekler ve bu mesleklerin miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir (bkz. Tablo-7).

Tablo-7. 1107/1695-1696 Yılında Şam'ın Merkezindeki Meslek Sâhibi
Yahûdîler

Meslekler	Adet	Meslekler	Adet
Tabip/Hekim	5	Eskici	15
Harîrî (İpekçi)	13	Za'ferâncî (Safrancı)	3
Alacatokur (Alaca dokuyucu)	4	Oduncu	1
Dellâl	11	Tavukcu	1
Tahhân (Değirmenci)	6	Mumcu	2
Boyacı	38	Kassâb	5
Kuyumcu	25	İlmikçi/Elmegçi/İmekçi/Akkâd ¹⁶³	3
Cerçi	104	Kâlcî	1
Fettâl (İpek Eğiricisi)	20	Çülhâ ¹⁶⁴	5
Tabbak	1	Keyyâl (Kantarçı)	1
Sarrâf	10	Ezici (?)	1
Bakkâl	3	Dirâyecî ¹⁶⁵	1

163 *Elemge*: İplik sarmak için birkaç değnekten ve ağırca bir kâideye saplanmış bir milin üzerinde dönen ufak dolâbın adıdır. Örneğin ipliği elmeğe almak denmektedir. Veyahut elemek, ipliği elmeğeden geçirerek sarmak; iplik elemek. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 159.

164 Bazı kaynaklarda جولها (cûlhâ) olarak geçen meslek sâhibinin ismi defterde جولها (cûlhâ) olarak kayıtlıdır. Cûlâhtan türeyen çülhâ, bez ve diğer mensûcât dokuyucudur. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 524. XX. yüzyılın ilk çeyreğine ait farklı bir kaynakta ise cuvahî (جوحى) olarak geçmektedir. Cuvahî/bezzâz, cuvah olarak bilinen ve kırmızı, mavi, siyah ve diğer renklerden oluşan bir tür bezin satıcısıdır. Cuvahî satanların çoğu Şam'daki el-Hayyâtîn Çarşısı'ndaki Yahûdîlerdir. Bu cuvahın renkli olup işlenmiş olanları da vardır ki bunları satanların çoğu Hıristiyan terzilerden oluşmaktadır. Çoğu el-Cedîd ve el-Hamîdiyye Çarşısı'nda yer almaktadır. Muhammad Said Al-Qâsimî–Jamalladin Al-Qâsimî–Halil Al-'Azm, **Kâmûsü's-Sinâ'âtî's-Şamiyyeti, (Hakkakahü ve Kademü lehu: Zâfir el-Kâsimî) [Damascus Crafts Dictionary, (Investigator ve Introductor: Zâfir el-Qâsimî)],** volume: I, Damascus 1988, p. 85. Büyük olasılıkla bu gayrimüslimler sadece satıcı değil aynı zamanda dokuyucuydular. Bilindiği üzere Yeniçerilere elbiselik verilmesi adettendi Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları I**, s. 50-52. Şam'daki Yeniçerilerin bu ihtiyacı Yahûdîler tarafından karşılanıp karşılanmadığı bilinmemektedir. Mesela 1100/1688 yılındaki hükme göre Selanik'te bu vazife Yahudî taifesi tarafından görülmekteydi. MD, 98, s.49/h. 139 (Evâsıt-ı Safer 1100/5-14 Aralık 1688).

165 Defterde دراية şeklinde kaydedilmiştir. Muhtemelen *dârâyâ* (دارايا) olarak bilinen kumaşın adıdır. *Dârâyâ*, pamuklu veya ipekli veyahut her ikisinin karışımı olması mümkündür Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2011, s. 155; *Dârâyî*: İran'da yapıldığı için adını dârâyadan alan bir çeşit kumaş olup sarı, kırmızı ve diğer renkli türleri vardır. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, İstanbul 1993, s. 393.

Meslekler	Adet	Meslekler	Adet
Kıbrıtcı	43	Mahhân (محان)	1
Sabbân (Sabuncu)	1	Alacacı	3
Aktâr	2	Atçı (اطچی)	6
Abâcı	10	Alaca (Alacacı/Alacadokuyucu)	10
Bâzırgân ¹⁶⁶	3	Kebbûd (کیبود)	1
Dülger (Marangoz)	3	Tâkıyyeci	2
Kazzâz (İpekçi)	1	İrgât	15
Şekerci	2	Sellâh ¹⁶⁷	1
Yazıcı	3	Cığerci	1
Belirsiz	19		
TOPLAM: 406			

Şehirdeki Yahûdilerden 41'i *Karâî Mezhebi*'ne tâbidir. Bunlardan 17'sinin mesleği kaydedilmemiş, ancak 24'ünün (2 tabip, 4 dellâl, 6 sarrâf, 1 oduncu, 1 fâlihî, 1 dirâyeci, 1 ilmikçi/akkâd, 1 dülger, 6 alacacı ve 1 alaca dokuyucu) mesleği bilinmektedir. Tablo-7'ye göre Şam'daki Yahudilerin en fazla yeğledikleri meslek dalı *çerçicilik*dir. Bu mesleği *kıbrıtcılık* ve daha sonra da *boyacılık* takip etmektedir.

Dokuma sanayi: Yahûdilerin icra ettikleri mesleklerin % 18,60'ı dokuma sanayi üzerineydi. Yahudiler arasında alaca kumaşçılığı, alaca dokuyuculuğu, ipekçilik ve ipek eğiriciliği dokuma alanındaki diğer mesleklere göre daha yaygındı.

Tarım ve gıda: Yahûdilere nazaran Hıristiyanların ırgâtçılık, rencber ve fellâh gibi meslek kollarında daha çok yer aldığı tespit edilmiştir. Bunun sebebi Yahûdilerin daha çok şehir merkezlerini yeğlemeleri ve ticaret üzerine yoğunlaşmaları gösterilebilir. Yahudilerin, gıda alanlarında *bakkâl*, *değirmencilik*, *şekercilik*, *za'firâncılık*, *tavukçuluk*, *kassâplık* ve *ciğercilik* mesleklerine yönelindikleri görülmüştür. Deftere göre Hıristiyanların *kassâplık* mesleğiyle uğraştığına dair herhangi bir kayıt yer almazken, Yahudilerin bu meslekle uğraştığını gösteren bilgiler bulunmaktadır (karşılaştırınız Tablo-7 ve 8). *Efrenc ve Müsta'rib Yahudileri Mahallesi*'nde 1086/1675-1676 yılında 1 uncu (dakkâk) ve 3 aşçı (tabbâh) Yahudî bulunmasına rağmen,¹⁶⁸ 1107/1695-

166 Bu bâzırgânların Şam'ın yerlisi mi yoksa dışarıdan gelen kişiler mi oldukları tespit edilememiştir. Defterde dışarıdan gelen tüccârlar ayrı olarak verilmemiştir.

167 Kasaplık hayvan kesen kimseye denir.

168 MAD, 1977, s. 306, 309 (1086/1675-1676).

1696 yılında Yahudîler arasında bu mesleklere rastlanılmamaktadır.

Kimya sanayi: Deftere göre *kibritçilik* mesleği, kimya sanayiinde en fazla Yahudîlerin tercih ettiği meslek dallarından biri olarak görülmektedir. Kibrît, yabancı ülkelerden tüccârlar tarafından getirilmekteydi. Takriben iki asır sonra, XX. yüzyılın başlarında, kibrit yine Şam'daki Yahudîlerden bir grup tarafından imal edilmesine rağmen, bu sanata bu yüzyılda Yahudîlerin hâkim olmadıkları belirtilmiştir.¹⁶⁹

Metal sanayi: 1107/1695-1696 yıllarında Yahudîler arasında kuyumculuk dışında herhangi bir metal işiyle uğraşan Yahûdiye rastlanılmamıştır (bkz. Tablo-7).

Ticâret ve pazarlama: Şam'daki Yahudî *bâzîrgân* sayısı Hıristiyan bâzîrgânların 3/1'i kadardı. Ancak Yahudî unsurların *çerçicilik* mesleğinde gözle görülebilir bir üstünlüğü ele geçirdikleri açıktır. Buna ek olarak şehirdeki *sarrâflık* mesleği ise tamamen Yahudî grupların elindeydi. Cizye defterinde kayıtlı diğer şehirlere mukayese edildiği zaman Yahudîlerin *sarrâflık* mesleğine tamamen hâkim oldukları görülecektir. Diğer şehirlere nazaran en fazla sarrâf Şam'da yer almaktaydı (bkz. Tablo-7).

2) Hıristiyanlar

1292 numaralı deftere göre Şam'daki Hıristiyanların –müsâfirîn, garîb ve perâkende olanlar hariç– toplamı 1960 nefer olduğu yukarıda belirtilmişti. Bunlardan 1938 neferin meslekleri ve bu mesleklerin sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir (bkz. Tablo-8).

---

169 Al-Qâsimî–Al-Qâsimî–Al-'Azm, a.g.e., v. II, p. 382.

Tablo-8. 1107/1695-1696 Yılında Şam'daki Meslek Sâhibi Hıristiyanlar

Meslekler	Adet	Meslekler	Adet
Alacadokur (Alacadokuyan)	34	Nakkâş	6
Irgât (Amele)	164	Demirci	146
Havenci	2	Alacacı	38
Mekkârî ¹⁷⁰	21	Çûlhâ	337
Yüncü	5	Bâzîrgân ¹⁷¹	9
Bundukçu ¹⁷²	9	Tabîb	10
Hattâb (Oduncu)	1	Arakcaci ¹⁷³	9
Kürkçü	23	Abâcı	86
Harîrî (İpekçi)	29	Mî'mârî/Mî'mâr	143
Boyacı	29	Dülger (Marangoz)	6
Dellâl	9	Kuşakcı	1
Eskici	39	Çerçi	22
Örekeci/Örekeçi (ارکچی) ¹⁷⁴	1	Fellâh	1
Tütüncü	4	Terzi	86

170 Mekkârî: At ve katır gibi binek ve yük hayvanlarını ücret karşılığı kiralatan kişiye denmektedir. Al-Qâsimî–Al-Qâsimî–Al-‘Azm, **a.g.e.**, v. II, p. 466.

171 Cizye mükellifi olan bu bâzîrgânların şehrin yerlisi mi yoksa ticaret maksadıyla geçici olarak şehre gelen gayrimüslimler mi olduğu belirlenememiştir. Yabancı Hıristiyan tüccârlar defterde ayrı bir tasnife tabi tutulmamıştır. Şayet bunlar müste'men iseler ve Osmanlı ülkesinde bir yıldan fazla bir zaman kalmışlarsa cizye yükümlüsü kabul edilmeleri gerekir. Bu arada İranlı Ermeni tüccârlar da cizye ödemekle yükümlüydü, İnalçık, “Cizye”, s. 47.

172 Bundukcu: Silahları tamir eden kimse. Al-Qâsimî–Al-Qâsimî–Al-‘Azm, **a.g.e.**, v. I, p. 49.

173 ‘Arakcaci: ‘Arak (عرق), Arapçada ter anlamına gelmektedir. ‘Arakca terlik, arakcaci ise bunu yapan veya satan kimseye denmektedir. ‘Arakca için ‘aracîn ve ‘arâkıyye kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu başlık giysisi kavuk veya fes altına giyilen takkenin ismidir. Bu başlığın hammaddesi pamuk, tiftik, yün ve ipek olabilir Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 63-64.

174 Kaynaklarda اورکه olarak geçen öreke, yün ipliği yapmak için kullanılan aletin adıdır. Bu alet, uzunluğu yaklaşık bir metre olan bir ağacın ucuna yine ağaçtan bir tahta geçirilerek yapılır. Ağacın tahta kısmına bağlanan yün el ile çekilip bükülerek iplik haline getirilir. Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 745. Farklı bir kaynaktan ise örök/örük (ارک) urgan, ip yular anlamına gelmektedir. **Tarama Sözlüğü**, c. V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 3116-3117.

Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma
(1674-1700)

Dirâyeci	12	Tantûra (-cı) ¹⁷⁵	1
İpekçi	8	Birekçi ¹⁷⁶	2
Abâdokur (Abadokuyucu)	1	Katırcı	1
Suyolcu	14	Şâlcı	1
Düğümücü/Düğmeci/İlmikçi/' Akkâd	50	Bağçivân	4
Babuçcu	4	Haccâr (Taşçı) ¹⁷⁷	1
Âktâr	4	Hammâl	4
Kalıçeci	4	Neccâr (Marangoz)	1
Bıçakçı	13	Yüzükçü	2
Bostâcı	1	Düğenci (دكنجى) ¹⁷⁸	1
Nehhâs/Bakırcı	23	Nâlçacı ¹⁷⁹	2
Tüfekci	6	Sebzevâdcı	2
Havvâm ¹⁸⁰	4	Kibrâtî (Kibrıtçı)	1
Muhaşşin (Tokmakçı)	2	Bürüncüktokur (Bürüncük dokuyucu) ¹⁸¹	10
Ezici	1	Dirâyetokur (Dirâye dokuyucu)	4
Tâkıyyeci	11	Kanavî (Kanalıcı) ¹⁸²	5
Bezzâz	1	Ka'kçi ¹⁸³	4

175 *Tantûra*: Muhtelif renklerde yaprak tasarımlı metalden yapılmış bir çeşit kadın başlığı.

176 Büyük olasılıkla su bürkelerini yapan ve satan kimseye verilen isimdir.

177 *Haccâr*: Dağlardan demir aletle taş kesen kimsedir. Al-Qâsimî-Al-Qâsimî-Al-'Azm, **a.g.e.**, v. I, p. 91.

178 *Düğen*: Bir çeşit dokuma tezgâhıdır. Döven kelimesi de aynı şekilde bez dokuma tezgâhına verilen addır. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, c. II, Türk Dil Kurumu, Ankara 2009, s. 1592, 1620.

179 *Na'ıca*: Yemenî ve çizme gibi ayakkabılara vuruluna hafif demir parçalarına verilen addır. Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 651.

180 *Havvâm*: Debbağlanmamış deri anlamına gelen hâm deri satıcısıdır. Aynı zamanda elbise astarlarını satan kişi anlamına da gelmektedir. Al-Qâsimî-Al-Qâsimî-Al-'Azm, **a.g.e.**, v. I, p. 127.

181 *Bürüncük/Bürümcük*: "Kıvratma denilen bükülmüş ipekten kıvrıcık olarak dokunan çamaşırılık bez"dir. Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 250.

182 *Kanavî/Kanavâtî*: Su kanallarının temizliği ile ilgilenen kişidir. Şam'da şâvî (شلاوي) olarak da bilinmektedir. Al-Qâsimî-Al-Qâsimî-Al-'Azm, **a.g.e.**, v. II, p. 364.

183 *Ka'kci*: Bir diğer ismi ka'îkâtî (كعكياتي) olan bu meslek Şam'da şörek (çörek) (شرك) olarak bilinmektedir. Ka'k, buğday unundan imal edilen kurutulmuş baksımât (peksimet) türü biri yiyecektir. Al-Qâsimî-Al-Qâsimî-Al-'Azm, **a.g.e.**, v. II, p. 389.

Nahhât (Taşçı)	39	Alaca (-cı/dokuyucu)	14
Börekçi	1	Tâbılıcı (Davulcu)	1
Yazıcı	1	Toprakçı (توپراقچی)	2
Dibekçi	18	دیبکچی	1
Dolapçı	1	Astârcı	1
Fettâl-ı Harîr/Fettâl (İpek Eğricisi)	66	Dehhân (Boyacı) ¹⁸⁴	1
Dikdikçi ¹⁸⁵	1	Hubr-u ‘ûd (‘Ud Ustası) ¹⁸⁶	1
Taşçı	13	Hamurcu	2
Bahçevân	5	Haşşâş	1
Dekerci	1	Kessâr (Odun Kesicisi)	2
Rencber	4	Semerci	2
Bakkâl	3	Harbende ¹⁸⁷	1
Mihçi (Çivici)	2	میتچی	1
Telludirâyetokur (Tellidirâye dokuyucu)	1	Dirâye (-ci/dokuyucu) ¹⁸⁸	4
Tarakçı	1	Boyamalıtokur (Boyamalı dokuyucu)	1
Çıkrıkçı	1	Ârpacı	1
‘Arabgîr ?	1	Dimici	1
Kazancı	1	Bürüncük (-çü/dokuyucu)	10
Sabbân (Sabuncu)	6	Cellâ	1
Bürüncükçü	75	Harîr (İpekçi/İpek dokuyucu)	5
Na’lbend	52	Hüddâm/Hizmetkâr (Hizmetçi)	4
Kuyumcu	107	Zebze (Sebzeci ?)	1
Kazzâz	5	Belirsiz	3
TOPLAM: 1941			

Tablo-8’de ortak emtia işleyen veya benzer uğraşları ifa etmelerine rağmen bazı meslek kollarının isimleri defterde olduğu gibi verilmiştir. Bu meslek kolları arasında çülhâcılık (337), irgâtçılık (164), demircilik (146), mimârlık (143), kuyumculuk (107), bürüncükçülük/bürüncük dokumacılığı (95), abâcılık/abâ dokuyuculuğu (87), alacacılık/alaca dokuyuculuğu (86),

184 Merrâş olarak da bilinen dehhân (دهان), çeşitli renklerdeki bitki motifleriyle duvarları süsleyen kimseye denir. Al-Qâsimî–Al-Qâsimî–Al-‘Azim, **a.g.e.**, v. I, p. 148.

185 Dikdik: Bir çeşit kumaş adıdır.

186 Avvâd olarak da tanımlanabilir.

187 Harbende, saray katırcılarına verilen addır. Aynı zamanda eşek ve diğer yük hayvanlarıyla ilgilenen kimsedir. Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 737.

188 Ya dirâye olarak bilinen kumaşı dokuyan ya da bu kumaşın ticaretini veyahut her ikisini aynı anda yapan kişiye işaret etmektedir.

terzilik (86) ve ipek eğriciliği (66) en fazla rağbet gören meslekler arasındadır. Şam'daki Hıristiyanların meslekleri aşağıda sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

Sağlık alanı: 1107/1695-1696'da sağlık alanında çalışan toplam 10 Hıristiyan tabip bulunmaktaydı. Bu yıllarda, Şam'daki gayrimüslimler içinde tabiplik/hekimlik mesleğinin daha çok Hıristiyanların elinde olduğu görülmüştür (krş. Tablo-7 ve 8).

Tarım/bağçecilik/bağcılık ve gıda sanayi¹⁸⁹: Bu alanda etkinlik gösteren meslekler şunlardır: Irgâtçılık (164), bahcevânlık (5), bağcivânlık (4), rencberlik (4), tütüncülük (4), ka'kcılık (4), bakkâl (3), sebzevâdcılık (2), hamurculuk (2), fellâh (1), döğencilik (1), ârpacılık (1), börekçilik (1), zebzecilik (1) ve haşşâş (1).

Dokuma sanayi: Şehirde bu sanayi alanında üretim ve pazarlama yapan veya yan sanayisiyle uğraşan birçok meslek kolu bulunmaktaydı: Bunlar çûlhâcılık (337), abâcılık (86), terzilik (86), bürüncükçülük (75), ipek eğriciliği (61), ilmikçilik/akkâd (47), alacacılık (52), alaca dokuyuculuğu (34), ipekçilik (29), kürkçülük (23), dirâyecilik (16), tâkıyyecilik (11), bürüncükçülük (10), bürüncük dokuyuculuğu (10), arakçacılık (9), ipekçilik (13), yüncülük (5), kazzâz (5), ipek eğriciliği (5), havvâm (4), dirâye dokuyuculuğu (4), kalıçecilik (4), düğümcülük (3), semercilik (2), muhaşşin (2), örekeçilik/örekeçilik (1), düğencilik (1), aba dokuyuculuğu (1), bezzâz (1), tantûracılık (1), dolapçılık (1), telli dirâye dokuyuculuğu (1), boyceli dokuyuculuğu (1), dimicilik (1), tarakçıcılık (1), çıkırıkçılık (1), şâlcılık (1), astârcılık (1), kuşakçılık (1) gibi dokuma alanında faaliyet gösteren toplam 947 meslek sâhibi Hıristiyandı. Bu alanda Hıristiyanlar arasında en çok – sırasıyla – çûlhâcılık, ipekçilik, bürüncükçülük, abacılık ve alaca kumaşçılığı yaygındı. Eldeki verilere göre, Şam'da meslekleri kayıtlı toplam 2325 nefer gayrimüslimden dokuma kolunda meslek sâhibi olanların % 40,73'ü Hıristiyan iken, % 3,10'u ise Yahûdîydi. Bu

189 Evliya Çelebi Şam ve çevresinin bazı gıda dallarına mahsus niteliklerinden şöyle bahseder: ...*hâs ve beyâz Havrân gılâlından beyâz çakıl (حقل) ekmeği ve 'Acem çöreği ve peynirli böreği (بوریه کی) ve lahm-ı 'acınli böreği ve kahkî (کحکی) rû-yu zeminde nazîri yokdur...* Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, c. V, s. 106a.

durumda Hıristiyanların bu alanda Yahudilerden daha fazla söz sâhibi olduğu görülüyor (krş. Tablo-7 ve 8).

Kimya sanayi: Bu sanayide şehirde iş yapan toplam 41 Hıristiyan bulunmaktaydı: boyacı (29), sabbân (6), âktâr (4), kibritçi (1) ve dehhân (1). Dokuma sahası kapsamında yer alan mesleklerde hâkimiyeti elinde bulunduran Hıristiyan unsurlar, Yahudiler karşısında boyacılık alanında da üstünlükleri olmasa bile azımsanmayacak derecede bir çoğunluğa sâhiplerdi. Bunun yanında sabunculuk mesleği Yahudilere nazaran Hıristiyanlar arasında daha çok rağbet görmekteydi (krş. Tablo-7 ve 8).

Deri sanayi: Kürkçü (23), babuçu (4) ve tâbılcı (1)¹⁹⁰ olmak üzere deri sanayisinde toplam 28 Hıristiyan meslek sâhibi bulunuyordu. Deftere göre kürkçülük mesleği cizye defterinde geçen diğer bütün şehirlerarasında sadece *Şam* ve daha sonra ise *Kudüs*'teki Hıristiyanlar tarafından yürütülmekteydi.

Metal sanayi ve yan kolları: Bu sanayi dalında demircilik, şehirde en çok ilgi gören mesleklerden biriydi. Demirci (146), kuyumcu (107), na'lbend (52), bakırcı (23), bıçakçı (13), nakkâş (6), yüzükcü (2), nâlçacı (2), mihci (2) ve kazancı (1) gibi meslek erbâbı *Şam*'ın metal ihtiyacını karşılayan veya bu sanayide istihdâm edilen zanaatçılardı. Burada ilgi çeken bir nokta var ki o da gayrimüslimler arasında şehirdeki metal işiyle uğraşan grupların genellikle Hıristiyan olmasıdır (krş. Tablo-3 ve 4) Bazı meslek dalları zamanla el değiştirebilmiştir. Meselâ incelenen deftere göre eyâletteki toplam nakkâştan 6'sı *Şam*'da 1'i de *Kudüs*'te olup bunların tamamı Hıristiyandı. Oysaki takriben iki asır sonra, XX. yüzyılın başlarında, nakkâş mesleğine Yahudilerin hâkim olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁹¹

Silah sanayi: Bندوقçu (9) ve tûfekci (6) olmak üzere toplam 15 Hıristiyan silah sanayisinde meslek ehliydi.

190 Davulda kullanılan maddenin deri olması hasebiyle bu meslek sâhibi deri sanayisinin kapsamına alınmıştır.

191 Al-Qâsimî-Al-Qâsimî-Al-'Azm, **a.g.e.**, v. II, p. 486.

İnşaat sektörü: İnşaat alanında mesleklerin niteliği ve niceliği şehrin nüfusu ve iktisadî gelişimiyle doğrudan ilgiliydi. Mimâr (143), nahhât (39), suyolcu (14), taşçı (14), dülger (7), kanavî (5), birekçi (2) ve toprakçı (2) gibi zanaat erbâbî şehirciliğe biçim veren inşaatçılık alanında rol oynayan meslek sâhipleri idi. Cizye defterinin *nahhât* esnâfına ilişkin verdiği sayı Rafeq'ın verdiği sayı üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Çünkü müellif 1689 yılındaki bir mahkeme kaydına işaret ederek *Şam*'da 27 nahhâtın varlığını kaydetmektedir.¹⁹² Oysaki arada fazla bir zaman farkı olmamasına rağmen – nahhât, haccâr ve taşçı gibi meslek erbâbının benzer zanaatla uğraştığı göz önünde tutulursa – defterde kayıtlı sadece taşçılıkla uğraşan Hıristiyanların sayısı 39'dur. Öyle görünüyor ki şehirde bu meslek kolunda Hıristiyanlar –Müslümanlara göre– daha fazla sayısal çoğunluğa sâhipti. Mi'mârlık mesleğiyle en fazla uğraşanların ikâmetgâh adresi *Şam*'dı. Bu meslek Hıristiyanlar tarafından icra edilmekteydi. Ayrıca XX. yüzyılın başlarında *Şam*'daki nahhâtların çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.¹⁹³

Ulaştırma ve taşımacılık sektörü: *Şam*'ın hac yolu üzerinde bulunması, hacıların toplanma merkezi olması ve önemli bir ticaret şehri olması gibi sebeplerden dolayı şehirde taşımacılığa yönelik iş kollarına olan ihtiyacı arttırmıştır. Bu alanda mekkârî (21), hammâl (4), katırcı (1) ve dekerci (1) olmak üzere toplam 28 meslek sâhibi bulunmaktaydı. Bu iş kolunda Hıristiyan unsurların Yahûdîlere göre önde olduğu görülmüştür. Eyâlette en fazla mekkârî *Şam*'daki Hıristiyanlar arasındaydı (krş. Tablo-7 ve 8). Bunun sebebi olarak *Şam*'ın hac yolu üzerinde bulunmakla birlikte hacıların toplanma merkezi olması ve ayrıca eyâletin merkezi olmasından dolayı “mühimmât”ın dağıtım noktası olup nakliye koluna duyulan ihtiyaç gösterilebilir.

Ticâret ve pazarlama sektörü: Tarihte *Şam*'ın bölge ticaretindeki ehemmiyeti bilinmektedir. Şehrin ticarî hacmi bâzîrgânlık (9), çerççilik (22) ve dellâllık (9) gibi ticarî iş kollarının etkin olmasını sağlamıştır. Hıristiyanlar

192 Rafeq, “Craft Organization, Work Ethics, And The Strains Of Change in Ottoman Syria”, s. 507.

193 Al-Qâsimî–Al-Qâsimî–Al-'Azm, **a.g.e.**, v. II, p. 479.

arasında bâzîrgânlık mesleğiyle uğraşanların sayısı Yahudîlerin tam üç katıydı (krş. Tablo-7 ve 8).

Diğerleri: Yukarıda sayılan meslekler dışında belirli bir sınıfa eklenemeyecek kadar az olan ve tanımlanamayan bazı meslek sâhipleri de bulunmaktaydı. Meselâ eskici (39), hizmetkâr (4), dibekçi (18), hâvenci (2), arabgîr (1), دحلان (1), صئائلا (1), hubr-u ‘ûd (1), cellâ (1), tantûracı (1), harbende (1), bostâ (1), ezici (1), hattâp (1), yazıcı (1), kessâr (2) ve bunlara ek olarak mesleği kaydedilmemiş 3 Hıristiyan yer almaktaydı.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin farklı kültür ve milletleri içine alan geniş bir coğrafya üzerinde egemenliğini tesis etmesi, idarî ünitelere ve vergi türüne özgü kantitatif ve kalitatif düzeyde çeşitli belge ve defterlerin oluşturulmasına ve ayrıca içeriklerinin devletin ve milletlerin iktisadî, toplumsal, askerî ve kültürel beklentilerine ve yapısına uygun düzenlenmesine sebep olmuştur. İktisadî, askerî ve toplumsal siyasalları hayata geçirmek amacıyla tertip edilen vergi-nüfûs tahrirlerinin “*tarih bilgisi*”ne dönüştürülmesi için ihtiva ettikleri matematiksel değerler ve kavramlar toplumların yaşam tarzları göz önünde bulundurularak izah edilmelidir. Aksi takdirde Osmanlı kayıt usulü tam olarak anlaşılacaktır.

Avâriz defterlerindeki “*hâne*” kavramı, vergi birimini temsil ederken, mesken birimine tam olarak açıklık getirememektedir. İnsanların inşâ etmiş olduğu her yapının bir işlevi olduğu gibi biçimi de vardır. Mesken birimini tanımlamak için meskenlerin işlevini, aksamlarını ve ne kadar büyüklükte bir alan üzerinde inşâ edildiğini tespit etmek “*hâne*” kavramının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu yüzden avârizhâne defterlerindeki “*hâne*”lerin işlevleri, fiziksel aksamaları ve tasarruflarına ilişkin gelişmeler hakkında bilgi toplamak için defterlerin tahrir tarihine yakın bir tarihte kaleme alınmış *şer’iyye sicilleri, mühimme defterleri, şikâyet defterleri, ahkâm defterleri* ile *seyâhatnâmelere* başvurulması yararlı olacaktır.

Herhangi bir idarî birimin mufassal avâriz defteri, o birimin icmâl defterindeki verilerin eksikliğini gideren tamamlayıcı bir defter özelliğine sâhiptir. İcmâllerdeki matematiksel veriler – bir avârizhânesinin gerçek hâne karşılığı bulunsa bile – mufassal defterlerdeki gerçeği tam olarak yansıtamayacaktır. Çünkü icmâller, bazı genel değerleri içerdiği için gayrimüslim toplulukların idarî birimlerdeki dağılım değerlerine yer vermeyebilir. Ayrıca icmâl ve mufassal avâriz defterleri karşılaştırıldığında görülecektir ki icmâller, tahrirle konu olan idarî birimdeki mahalle ve sokak isimlerine ilişkin verileri mufassal defterler kadar ayrıntılı olarak vermemektedir. Bunlardan dolayıdır ki icmâllerdeki verilerin geçerliliği ve kullanılabilirliği mutlaka mufassal defterlerle sağlanmalı, eksiklikleri ise yine bu defterler aracılığıyla tamamlanmalıdır.

Defterler (avâriz ve cizye) tertip edilirken ölçüt olarak alınan verginin türü ve birimi defterlerin muhteviyâtını ve bu defterlere ilişkin değerlendirmeleri etkilemektedir. Vergi türü ve birimi farklılık gösteren defterler arasında özellikle matematiksel değerlere yönelik bir mukâyese araştırmacıyı tarihî gerçeklerin dışına itebilir. İncelenen cizye defteri, cizye vergisi mükellefi olan yetişkin bir erkeği esas alan “*nefer*” birimi üzerine tesis edilmiştir. Buradaki “*nefer*” biriminin kapsamı incelenen mufassal avâriz defterindeki “*nefer*” biriminin kapsamından farklıdır. Cizye defterindeki “*bir nefer*” herhangi bir gayrimüslim ailenin fertlerinden birini temsil eder; defterdeki ikinci “*bir nefer*” yine aynı ailenin ikinci bir üyesine tekabül edebilir. Avâriz defterindeki “*nefer*” kavramı ise avâriz vergisi mükellefi olan emlak sâhibini veya mutasarrıfını temsil eder ki bu fert, aile reisi olup bir ailenin mümessili olabilir. Yani cizye defterindeki nefer “*ferd*”e; mufassal avâriz defterindeki nefer ise “*efrâd*”a işâret eder. Bu yüzden cizye defterindeki sayısal değerlerin, tahminî nüfus değerlerine dönüştürülmesi hatalı olabilir. Bununla birlikte bu değerler, avâriz defterindeki değerlerle eşleştirilemez.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- **Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)**

1292, 1977, 2798, 14684.

- **Mühimme Defterleri (MD)**

7/2621, 96/330, 343, 98/139, 884, 104/669, 106/262.

- **Şam Şer'iyye Sicilleri (ŞŞS)**

9, 10, 15, 19, 37, 39, 54.

Tetkik Eserler

- AFYONCU, Erhan, “Defterhâne”, **DİA**, c. IX (1994), İstanbul 1994, s. 100-104.

- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)**, c. II, Ankara 1999.

- ANDREASYAN, Hrand Der, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)**, İstanbul 2013.

- BARKAN, Ömer Lütfü, “Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler**, c. III/5-6 (1966), Ankara 1966, s. 1-479.

- _____, “Avârız”, **İA**, c. II (1993), İstanbul 1993, s. 13-19.

- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler**, c. I (2000), (yay. haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2000, s.175-214.

- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler**, c. I (2000), (yay. haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2000, s. 215-252.
- _____, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler**, c. II (2000), (yay. haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2000, s. 1402-1427.
- ELDEM, Edhem–GOFFMAN, Daniel–MASTERS, Bruce, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, (çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2012.
- EMECEN, Feridun M., “Kayacık Kazâsının Avârız Defteri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 12 (1981-1982), Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, s. 159-170.
- _____, “Mufassaldan İcmale”, **Osmanlı Araştırmaları**, c. XVI (1996), İstanbul 1996, s. 37-44.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyâhatnâme**, (yay. haz. Seyit Ali Kahraman), İndeksli Tıpkıbasım, c. V, Ankara 2013.
- FAROQHİ, Suraiya, **Osmanlı Zanaatkârları**, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2011.
- GÖKÇE, Turan, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından “Mufassal-İcmâl” Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XX/1 (2005), İstanbul Temmuz 2005, s. 71-134.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “‘Hâne’ Deyimi Hakkında”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, s. 32 (1979), İstanbul 1979, s. 331-348.

- GÜÇER, Lütfi, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964.
- HENRY MAUNDRELL, **A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697**, London 1823.
- HEYD, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara 2000.
- HOURANİ, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, (çev. Yavuz Alagon), (yay. haz. Tanıl Bora), İstanbul 2013.
- İLHAN, Mehmet Mehdi, “Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, **Erdem, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, c. VII/19 (1991), Ankara Ocak 1991, s. 263-266.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, **DİA**, c. VIII (1993), İstanbul 1993, s. 45-48.
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, (yay. haz. Muhittin Salih Eren), İstanbul 2009.
- JEAN BAPTİSTE TAVERNIER, **Tavernier Seyahatnamesi**, (çev. Teoman Tunçdoğdu), (editör. Stefanos Yerasimos), İstanbul 2006.
- AL-QÂSİMÎ, Muhammad Saîd–AL-QÂSİMÎ, Jamalladin–AL-‘AZM, Halil, **Kâmûsü’s-Sinâ’âti’ş-Şamiyyeti, (Hakkakahü ve Kademü lehu: Zâfir el-Kâsimî) [Damascus Crafts Dictionary, (Investigator ve Introductor: Zâfir Al-Qâsimî)]**, v. I-II, Damascus 1988.
- KOÇ, Yunus, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, **Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, s. LXV, (Bahar 2013), Ankara 2013, s. 177-202.

- MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1986.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, s. 22, (1991), Ankara 1991, s. 429-439.
- ÖZDEMİR, Rifat, “Avârız ve Gerçek-hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler, **X. Türk Tarih Kongresi Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. IV (1993), Ankara 1993, s. 1581-1613.
- ÖZEL, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, (der.: Halil İnalıcık-Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 33-40.
- MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş ve Yükseliş Yılları**, (çev. Server Tanilli), İstanbul 2010.
- MARİNO, Brigitte-OKAWARA, Tomoki, **Delîlü Sicillâti’l-Mehâkimi’ş-Şer’iyyeti’l-‘Osmâniyyeti’l-Mahfûzatü bi Merkezi’l-Vesâ’iki’t-Târîhiyyeti bi Dimaşk**, [The Catalogue of the Sharî’a Court Registers of the Ottoman Conserved in the Archive Center of Damascus], Damascus, 1999.
- MC GOWAN, Bruce Mc, “Osmanlı Avarız-Nüzûl Teşekkülü 1600-1830”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. II (1981), Ankara 1981, s. 1327-1331.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I-II, İstanbul 1993.
- RAFEQ, Abdulkarim, “Kâfiletü’l-Hacci’ş-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi’l-Devleti’l-‘Osmâniyyeti””, **Dırâsâtü Târîhiyyeti: Mecelletü ‘İlmiyyetü Fashyyetü Ta’nî bi’d-Dırâsâti Havle Târîhi’l-‘Arabi** [The Pilgrimage

Caravan of Damascus and Its Importance in The Ottoman Empire”, **History Studies: The Seasonal Scientific Journal Concerned With The Studies on the History of Arab Studies**], Number: VI, Damascus 1981, p. 5-28.

- _____, “Craft Organization, Work Ethics, And The Strains Of Change in Ottoman Syria”, **Journal of the American Oriental Society**, volume. 111/number. 3, July-September 1991, s. 495-511.
- RAYMOND, Andre, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 1995.
- SÂDIR, Kârîn, **Dımaşk fi Nusûsi’r-Rahhâleti’l-Fransiyîn Beyne’l-Karneyni’l-Hâmis ‘Aşara ve et-Tâsi’ ‘Aşar [Damascus in the Texts of French Travelers between 15th and 19th Centuries]**, Beirut 2010.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, **Şam Şehrinin XVII. Asırda Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1977 Numaralı ‘Avârız Defteri’ne Göre)**, İstanbul 2005.
- SAMIKIRAN, Oğuzhan, “Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi**, Elazığ 2013.
- SINGER, Amy, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul 2008.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1999.
- **Tarama Sözlüğü**, c. V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, c. II-V, Türk Dil Kurumu, Ankara 2009.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı**, Ankara 1988.

Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma
(1674-1700)

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali, “1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, **Bellekten**, c. LI/119 (1985), Ankara 1985, s.119-129.